

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди

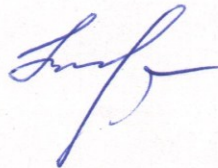
ТКАЧЕНКО Лідія Петрівна

УДК 378.147:808.5

**РОЗВИТОК РИТОРИКИ ЯК НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТА
ПРОФЕСІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ
МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор
Гриньова Валентина Миколаївна,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди,
завідувач кафедри початкової, дошкільної та
професійної освіти.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
Хомич Лідія Олексіївна,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
НАПН України,
заступник директора з наукової роботи;

доктор педагогічних наук, професор
Глазкова Ірина Яківна,
Бердянський державний педагогічний університет,
декан факультету філології та соціальних комунікацій;

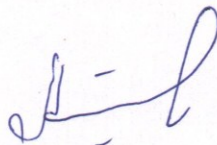
доктор педагогічних наук, професор
Вихрущ Віра Олександрівна,
Національний університет «Львівська політехніка»,
професор кафедри педагогіки та соціального
управління.

Захист відбудеться “11” жовтня 2017р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. 216, м. Харків, 61002.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В, м. Харків, 61168.

Автореферат розісланий “9” вересня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. А. Штефан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Останнім часом в Україні значно зріс інтерес до публічного мовлення, причому актуальності набувають не лише його якість та технічні характеристики (правильність, нормативність, дикція, темп тощо), а й логіка викладу, аргументованість висловлювань, стилістична спрямованість. Це зумовлено не тільки демократичними процесами, що відбуваються в державі, можливістю широкої суспільної дискусії, а й певною кризою довіри до слова. Учасників комунікації різних рівнів уже не приваблює багатослів'я, демагогія, мовленнєва бюрократія. Назріла нагальна потреба напрацювати в суспільстві практику відповідальності за сказане, підняти престиж професійного мовлення й культури комунікації загалом. У зв'язку з цим посилилася роль риторики як навчальної дисципліни, зокрема в системі професійної освіти педагогів, юристів, політиків, менеджерів, державних службовців, ведеться розробка сучасних педагогічних технологій щодо формування риторичних умінь і навичок фахівців різних галузей. Однак цей процес неможливий без урахування доробку вітчизняної риторичної школи, традицій, що властиві українському красномовству, методик викладання риторики в українських освітніх закладах різних часів. Фактично відсутні наукові роботи, що визначають і характеризують етапи становлення й розвитку української риторики, досліджують специфіку викладання та навчання риторики у вітчизняних вищих навчальних закладах, здійснюють аналіз програм і підручників із риторики різних часів.

Особливої ваги риторика як навчальна дисципліна набуває в системі підготовки вчителя, оскільки дає змогу ефективно реалізувати найголовніші завдання навчання та виховання особистості. Надмірне захоплення технологізацією освітнього процесу призвело до зниження значущості педагогічного спілкування, взаєморозуміння між учителем, учнем, батьками. Масове поширення спілкування в соціальних комп'ютерних мережах аж ніяк не сприяє формуванню орфографічної грамотності, комунікативної взаємодії, розвитку навичок логічного мовлення, умінь аргументованого доведення тощо.

Риторика як навчальна дисципліна стала невід'ємним складником системи професійної освіти. Сьогодні розвиток риторики як навчального предмета професійного спрямування в системі підготовки майбутніх фахівців регулюється низкою законодавчо-нормативних актів, серед яких: Закони України «Про освіту» (1991), «Про вищу освіту» (2014), «Про загальну середню освіту» (1999), Концепція Нової Української школи (2016) й Національна стратегія розвитку освіти України на період до 2025 року (2012), Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (2010); Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року (2012); Концепція розвитку неперервної педагогічної освіти (2013). Міжгалузева науково-технічна програма «Інформація. Мова. Інтелект» (2013) тощо. Усі ці законодавчі акти проголошують розвиток особистості, реалізацію її мовно-риторичного потенціалу, створення свідомого громадянського суспільства, що забезпечить свободу слова, вибору, плюралізму думок. У зв'язку з цим актуалізувалася проблематика риторики як навчальної дисципліни, яка тривалий час не сприймалася суспільством, а науковці відійшли від

її розробки. Інтеграція системи вищої професійної освіти України в європейський та світовий науковий простір передбачає забезпечення розвивальної й культуротворчої доміант у процесі підготовки майбутніх фахівців різних галузей, які здатні комунікативно адаптуватися й самореалізуватися у вирішенні професійних ситуацій.

Наукове обґрунтування й усебічне вивчення теоретичних положень та досвіду окресленої проблеми в історичній ретроспективі, їх аналіз, порівняння й узагальнення, на наш погляд, уможливить виявлення об'єктивних і закономірних зв'язків педагогічних явищ у галузі професійної освіти, збагатить педагогічну науку важливими знаннями щодо змісту, форм, методів підготовки майбутніх фахівців різних освітніх рівнів, забезпечить збереження й збагачення національно значущих освітніх парадигм.

Історіографічний пошук довів, що в науковій та історико-педагогічній літературі накопичено значний обсяг знань про риторику як науку та навчальну дисципліну. Серед ґрунтовно досліджених напрямів риторичної проблематики можна виокремити такі:

- розробка теоретичних засад риторики як комплексної науки, що передбачає вивчення лінгвістичних, психологічних, комунікативних аспектів (Ф. Бацевич, О. Божович, О. Зарецька, І. Зимня, В. Кан-Калик, П. Космеда, Ю. Лотман, В. Семиченко, В. Сластьонін, Ю. Рождественський С. Хаджирадева, Ф. Хміль, Н. Черненко та інші);

- визначення завдань, змісту, форм, технологій риторичної підготовки майбутніх фахівців різних галузей, шляхів формування риторичної компетенції в процесі професійної підготовки (С. Абрамович, Н. Бабич, Я. Білоусова, Г. Гамова, Н. Голуб, Л. Загребельна, І. Зязюн, А. Капська, Г. Коваль, Н. Колотілова, В. Молдован, Г. Онуфрієнко, А. Первушина, П. Редін, Н. Тарасевич та інші);

- дослідження проблеми історії становлення риторики як навчальної дисципліни (В. Аннушкін, Н. Безменова, А. Волков, О. Мацько, Л. Мацько, Г. Сагач та інші).

Вагомий науковий доробок щодо теорії та практики риторики здійснили зарубіжні вчені Г. Брун, В. Зіберт, Д. Карнегі, С. Катліб, Л. Ланг, А. Сентер та інші.

Аналіз історико-педагогічних джерел із теми дослідження, вивчення тенденцій оновлення змісту мовно-риторичної підготовки майбутніх фахівців різних галузей дозволили виявити низку суперечностей між:

- потребою в глибокому розумінні педагогічної дійсності, у розробці якісно нової парадигми освіти, що спирається на свідоме засвоєння комунікативних компетенцій і розвиток мовленнєвих потенцій особистості та відсутністю цілісної концепції розвитку риторичної освіти в Україні, яка б ґрунтувалася на багатому історичному досвіді, урахувала б ментальні чинники та кращі традиції української риторичної школи;

- суспільним й освітнім значенням риторики та відсутністю ґрунтовної, професійно-риторичної підготовки майбутніх фахівців: курс риторики читають переважно за авторськими програмами, а у вищих професійних навчальних закладах відсутня належна підготовка кадрів до здійснення такої роботи;

- реальними здобутками й значущим методичним доробком українських педагогів-риторів минулого та недооцінкою їх сучасними вченими-дослідниками й

учителями-практиками, а як наслідок – надмірне захоплення іноземним досвідом, технологіями комунікативної взаємодії, які не спрацьовують в умовах українського суспільства;

- тенденцією інтеграції національної системи професійної освіти з європейським освітнім середовищем і ринком праці та потребою збереження автентичних риторичних традицій;

- бажанням сучасної української молоді бути залученими до зарубіжних освітніх, бізнесових, культурних проєктів та обмеженістю (а інколи повною відсутністю) досвіду риторико-комунікативної взаємодії в полікультурному середовищі.

Отже, актуальність, теоретична та практична значущість проблеми вивчення розвитку риторики як навчальної дисципліни професійного спрямування, її недостатня розробленість у науковому плані, а також потреба вирішення виявлених суперечностей зумовили вибір теми дослідження **«Розвиток риторики як навчального предмета професійного спрямування в системі підготовки майбутніх фахівців»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану наукових досліджень Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за темою «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах» (РК № 1-200199U004104); згідно з темою, передбаченою планом науково-дослідної роботи кафедри початкової, дошкільної та професійної освіти ХНПУ імені Г.С.Сковороди, – «Сучасні освітньо-виховні технології в підготовці вчителів» (РК № 0111U008876).

Тему затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол №2 від 22.04.2011) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №5 від 29.05.2012).

Мета дослідження полягає в здійсненні цілісного аналізу теорії та практики риторики як навчального предмета професійного спрямування, узагальненні досвіду викладання риторики у вітчизняних закладах освіти різного типу для використання прогресивних здобутків у сучасних умовах.

Завдання дослідження:

1. Здійснити ретроспективний логіко-системний аналіз розвитку риторики як навчальної дисципліни в зарубіжній і вітчизняній системах освіти.

2. Визначити теоретико-методологічні засади розвитку риторики як навчальної дисципліни професійного спрямування.

3. Обґрунтувати етапи та визначити провідні тенденції розвитку риторики як навчальної дисципліни в українських освітніх закладах (XVI – XX ст.) – братські школи, православні колегіуми, Києво-Могилянська академія, університети (Харківський, Київський, Новоросійський).

4. Розкрити зміст й основні підходи до викладання професійно спрямованих риторик у процесі підготовки фахівців різних галузей.

5. Виявити актуальні проблеми й тенденції розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування та визначити перспективи використання педагогічно цінного вітчизняного досвіду в сучасних умовах.

6. Розробити модель цілісного процесу вивчення риторики як предмета професійного спрямування в системі підготовки майбутніх фахівців з урахуванням педагогічно цінного вітчизняного досвіду.

Об'єкт дослідження – процес риторичної підготовки майбутніх фахівців у вітчизняних закладах освіти різного типу.

Предмет дослідження – теорія і практика розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування у вітчизняних закладах освіти різного типу.

Провідною ідеєю концепції дослідження є розуміння суті риторики як навчальної дисципліни, що формує важливі компоненти особистісної та професійної культури фахівця. Становлення й розвиток риторики в освітньому процесі України представлено як важливий складник культурної спадщини українського народу, дієвий чинник становлення й розвою вітчизняної системи освіти, органічну складову частину історико-педагогічного процесу. Риторика розглядається як навчальний предмет, який має свою історичну суть, форми вияву, динаміку та специфіку розвитку, зазнає суттєвого впливу політичних, культурологічних, педагогічних чинників.

Грунтовний аналіз програмового матеріалу та методики викладання риторики в різних освітніх закладах дає змогу більш повного й системного розкриття процесу формування й розвитку національної школи та педагогічної думки в Україні на тлі складних соціально-політичних процесів розвитку українського суспільства, відкриває конкретні можливості для осмислення сучасних змін в освіті.

Визначення провідних ідей, що були в основі організації освітнього процесу в Україні XVI – XX ст., сприятиме більш глибокому розумінню шляхів оновлення змісту сучасної освіти, дасть змогу використати власні творчі набутки в галузі мовно-риторичної підготовки, усуне тенденцію до бездумного запозичення чужого досвіду та орієнтацію на риторичні технології, часто неефективні в умовах української ментальності.

Концепція дослідження має три взаємопов'язані концепти, які сприяли реалізації провідної ідеї:

Методологічний концепт містить фундаментальні філософські ідеї, насамперед філософії людини, положення філософської антропології. Цей концепт відбиває взаємозв'язок і взаємодію різних підходів загальнонаукової та конкретно-наукової методології до вивчення проблеми становлення й розвитку риторики як компонента освіти: *антропологічний підхід*, відповідно до якого історико-педагогічні феномени розглядаються в руслі розвитку національної і світової культури, а всі історико-педагогічні процеси трактуються як чинники розвитку суспільства загалом і особистості в ньому зокрема; *історіографічний підхід* дозволяє виявити стан розробки проблеми в історико-педагогічній науці; *гуманістичний підхід* дозволяє розглянути людину як непересічну унікальну цілісність, яка за умови вільного вибору, високої самоорганізації та належної підтримки суспільства має безмежні можливості до самореалізації; *культурологічний підхід* дає змогу розглядати риторичну як складник людської

культури та водночас важливий компонент розвою будь-якого суспільства; *етнопедagogічний підхід*, на основі якого простежується специфіка змістового й процесуального компонентів навчання риторики, визначаються риси, властиві українському феномену красномовства, місце та роль риторичного впливу на особистість майбутнього фахівця, важливість виховного потенціалу слова в системі ментальних цінностей українського народу; *синергетичний підхід*, що дозволяє пояснити наукові поняття та ідеї не тільки педагогічними фактами, а й різноманітними чинниками впливу на розвиток суспільства, узаємозв'язками між ними, що сприяє зростанню історико-педагогічних знань, приводить до виявлення ще не вивчених або недостатньо розкритих процесів, які теж є прихованою базою історико-педагогічних феноменів; *феноменологічний підхід*, суть якого дозволяє відмовитися від будь-якої упередженості та ідеалізації опису історичної дійсності, забезпечує правдиве висвітлення подій, глибоку всебічну оцінку наукових досліджень, публіцистичних текстів тощо; *системний підхід* дозволяє розкрити зв'язки між суспільними та педагогічними змінами та навчально-методичним забезпеченням курсу риторики, *компетентнісний підхід* дає можливість відстежити ступінь реалізації практико-орієнтованого характеру риторики як навчального предмета професійного спрямування.

Теоретичний концепт визначає систему філософських, історико-педагогічних, загальнокультурних, професійно-педагогічних ідей, концепцій, вихідних категорій, основних понять, оцінок, без яких неможливе розуміння суті досліджуваної проблеми, а саме: теоретичні положення й висновки про особливості розвитку педагогічної практики досліджуваного періоду (М. Гриценко, О. Дубасенюк, В. Кравець, М. Левківський, О. Любар, М. Стельмахович, В. Фазан); ідеї видатних вітчизняних просвітників щодо змісту й шляхів організації національної системи освіти (І. Вишенський, І. Галятовський, М. Костомаров, І. Огієнко, Ф. Прокопович, Г. Сковорода), дослідження історичних аспектів розвитку освіти і виховання (Л. Ваховський, В. Вихрущ, Л. Вовк, М. Євтух, Л. Зеленська, С. Золотухіна, В. Майборода, О. Сухомлинська, Н. Якушко), дослідження в галузі риторичної проблематики (В. Аннушкін, В. Вомперський, Т. Ладиженська, Р. Львов, Л. Мацько, Г. Сагач), філософські положення наукового пізнання про активну роль особистості в пізнанні та перетворенні дійсності (М. Бердяєв, В. Біблер, Г. Гегель, І. Кант, В. Розанов, Г. Сковорода, В. Соловйов); ідеї філософії освіти (Б. Гершунський, В. Краєвський, В. Кремень, М. Култаєва, В. Лутай, Н. Родіонова, Л. Сохань); теорія діяльності й розвитку особистості як суб'єкта мовленнєвої діяльності (О. Андрущенко, І. Глазкова, Н. Голуб, С. Дорошенко, Л. Лисиченко, С. Лобода, Л. Мацько, Г. Сагач); культурологічні теорії, що розкривають питання розвитку особистості в соціальній та професійній сферах (О. Бондаревська, В. Гриньова, А. Губа, І. Ісаєв, М. Каган, Л. Перетяга, Н. Саєнко, В. Сластьонін, Л. Хомич, Л. Штефан, К. Юр'єва); базові положення про організацію навчально-виховного процесу у вищій школі (Г. Балл, М. Васильєва, В. Вихрущ, О. Іонова, В. Лозова, О. Малихін, О. Мороз, О. Попова, І. Романова, О. Романовський, С. Ткачов, А. Троцко); ідеї компетентнісного, технологічного, особистісно зорієнтованого підходів в освіті (Н. Бібик, В. Беспалько, В. Євдокимов, С. Єрмаков, І. Зимня, Л. Кайдалова, О. Локшина, А. Маркова, Н. Ничкало, О. Овчарук, О. Пехота,

І. Прокопенко, Г. Селевко, В. Серіков, А. Хуторський, В. Шишов, Н. Шиян); ідеї теорії дослідження, присвячені основам педагогічної творчості та взаємодії (О. Бодальов, І. Зязюн, В. Кан-Калик, А. Капська, В. Моляко, А. Мудрик, С. Сисоєва).

Технологічний концепт охоплює комплекс практичних дій, спрямованих на вирішення досліджуваної проблеми й передбачає творче використання прогресивних надбань історико-педагогічної спадщини минулих століть в умовах сучасності, зокрема у викладанні курсів «Історія педагогіки», «Історія ораторського мистецтва»; у розробці авторських програм та апробації спецкурсів «Дитяча риторика», «Академічна риторика», «Ділова риторика», «Особливості педагогічної комунікації у вищій школі», у процесі визначення змісту професійної підготовки студентів ВНЗ, розробку моделі цілісного процесу вивчення риторики як предмета професійного спрямування, створення в системі професійної освіти середовища висококультурної професійної комунікації.

Для вирішення поставлених завдань було застосовано комплекс **методів дослідження:**

теоретичні (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація законодавчих документів, архівних матеріалів, наукової літератури) – застосовувалися для визначення теоретичних засад дослідження та загального стану розвитку риторики як навчальної дисципліни впродовж XVI – XX ст.;

історико-структурний – забезпечив логіку структури дослідження, систематизацію історико-педагогічних джерел;

історико-генезисний – дав змогу проаналізувати розвиток риторики як навчального предмета професійного спрямування у вітчизняній педагогічній думці;

історико-хронологічний – сприяв обґрунтуванню етапів розвитку риторики як навчального предмета в освітніх закладах України (братські школи, православні колегіуми, Києво-Могилянська академія, Харківський, Київський, Новоросійський університети) і визначенню провідних тенденцій становлення професійно-спрямованих риторик;

ретро-праксиметричний – дозволив проаналізувати зміст, методи і форми навчання риторики відповідно до запитів суспільства в конкретний історичний період;

емпіричні: діагностичні (анкетування, інтерв'ю, бесіди, дискусія, діалог, опитування, ранжування тощо) – застосовувалися з метою вивчення змістового та процесуального компонентів навчання риторики в системі сучасної професійної освіти; прогностичні (експертні оцінки та моделювання) – для розробки моделі цілісного процесу вивчення риторики як предмета професійного спрямування.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за характером та змістом опубліковані та неопубліковані джерела: документи й матеріали Центрального державного історичного архіву м. Києва (ЦДАК, фонд 127 – «Київська духовна консисторія», фонд 128 – «Києво-Печерська лавра», фонд 707 – «Управління Київським навчальним округом», фонд 739 – «Колекція стародруків», фонд 1973 – «Харківський колегіум»), Державного архіву м. Києва (ДАК, фонд 16 – «Київський університет», фонд 154 – «Київське відділення товариства класичної філології та

педагогіки», фонд 168 – «Київське товариство грамотності», фонд 346 – «Відділ шкільної освіти»), Державного архіву Харківської області (ДАХО, фонд 40 – «Харківська духовна консисторія», фонд 200 – «Харківське товариство розповсюдження в народі грамотності», фонд 667 – «Харківський університет», фонд 2012 – «Харківське історико-філологічне товариство»), Державного архіву Одеської області (ДАОО, фонд 45 – «Новоросійський університет»), Державної науково-педагогічної бібліотеки НАПН України імені В. Сухомлинського (м. Київ), Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. Короленка (м. Харків), Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Каразіна (м. Харків).

До наукового обігу залучено також рукописні джерела, зосереджені в Інституті рукопису Національної наукової бібліотеки України імені В. Вернадського: вивчені особові фонди М. Лилєєва (ф. 127), Ф. Титова (ф. 175), , у наукових доробках яких виявлені проблеми, пов'язані з історією культурно-просвітницької діяльності в Україні.

Окрему джерельну базу становлять наукові матеріали музеїв: Переяславського колегіуму, Національного музею Григорія Сковороди, Харківського краєзнавчого музею; педагогічна преса XIX – XX століття, публікації та дисертаційні роботи сучасних дослідників.

Джерельна база дослідження складається з комплексу історіографічних та історичних джерел. Значний масив документального матеріалу, пов'язаний з історією українських братських та монастирських шкіл, колегіумів, опублікований в археографічних виданнях: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (Т. 1 – 5, Спб., 1863 – 1892), «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве» (Ч. 1. – Т. 4 (1648 – 1798). – К., 1873), «Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в государственном архиве Министерства иностранных дел» (Т. 3. – Спб., 1874), «Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоановны» (Т. 2, Юрьев, 1899). Цінним джерелом для вивчення становлення української риторики є опубліковані зібрання законодавчих актів Польсько-Литовської держави, де вміщені матеріали стосовно діяльності чернігівського архієпископа Л. Барановича.

Для комплексного розкриття дисертаційної теми залучено епістолярну документацію Л. Барановича до київських архієпископів І. Гізеля, І. Галятовського, Д. Туптала, українських гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського, К. Розумовського про подальший розвиток освітньої справи в Україні.

Підґрунтям для написання дисертації послуговували видання монографічного характеру, присвячені проблемам становлення української системи освіти, етнопедагогіки, професійної культури, педагогічної комунікації, серед яких чільне місце посідають праці Д. Багалія, В. Вихрущ, Н. Волкової, В. Гриньової, Л. Зеленської, С. Золотухіної, І. Зязюна, М. Євтуха, В. Лозової, Г. Сагач, М. Стельмаховича, О. Сухомлинської, С. Ткачова, І. Чепіги.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із XVI по XX ст. *Нижня межа* – 1572 рік – зумовлена появою першої школи з вищими студіями – Острозької, що стало поштовхом до пошуків нового змісту освіти й введенням до

навчальної програми риторики. *Верхньою межею* визначено 1991 рік – рік проголошення Акту незалежності України, у зв'язку з чим почався етап глобального поширення риторики як науки, навчальної дисципліни, концепції суспільного розвитку тощо.

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів дослідження роботи полягає в тому, що *вперше*:

- цілісно в широких хронологічних межах здійснено ретроспективний аналіз розвитку риторики як навчальної дисципліни в зарубіжній і вітчизняних системах освіти;

- визначено теоретико-методологічні засади розвитку риторики як навчальної дисципліни професійного спрямування;

- проведено системний аналіз розвитку риторики професійного спрямування в системі підготовки майбутніх фахівців з урахуванням суспільно-політичних, ідеологічних, культурологічних та педагогічних чинників, що дозволяє показати проблему в трьох вимірах – антропологічному, соціокультурному, педагогічному;

- науково обґрунтовано етапи й провідні тенденції розвитку риторики як навчальної дисципліни в Україні в досліджуваний період: I етап (1572 – 1658 рр.) – етап становлення нової риторичної традиції в освіті; II етап (1659 – 1803 рр.) – етап розвитку риторики як навчального предмета; III етап (1804 – 1887 рр.) – етап активної розробки теорії та практики риторики в університетській освіті; IV етап (1888 – 1918 рр.) – етап критики й занепаду риторики як навчальної дисципліни; V етап (1919 – 1980 рр.) – етап поновлення риторики як навчальної дисципліни професійного спрямування; VI етап (1981 – 1991 рр.) – етап актуалізації риторичної підготовки в професійній освіті;

- окреслено історіографію проблеми становлення риторики як навчальної дисципліни в різні періоди розвитку педагогічної думки – дореволюційний, радянський, пострадянський, визначено домінантні напрями вивчення означеної проблематики (становлення й розвиток навчальних закладів різного типу в Україні, зміст і основні підходи до викладання риторики в братських школах, православних колегіумах, Києво-Могилянській академії, університетах, організація підготовки риторичних кадрів, теорія і практика риторичної освіти, становлення української риторичної школи, що має власні традиції та ознаки), визначено причини занепаду риторики як навчальної дисципліни, особливості риторики радянського періоду, актуалізовано риторичну проблематику на сучасному етапі в процесі професійної підготовки фахівців різних галузей;

- узагальнено відомості про зміст, методи навчання та форми роботи на заняттях з риторики в різні історичні періоди (братські школи, колегіуми, Києво-Могилянська академія, Харківський, Київський, Новоросійський університети);

- систематизовано чинники до виникнення і розвитку риторик професійного спрямування (академічної, судової, військової, релігійної тощо);

- визначено провідні тенденції навчання риторики в системі сучасної професійної освіти України (гуманітарні, педагогічні, технічні, військові вищі навчальні заклади);

- виявлено актуальні проблеми й тенденції розвитку риторики як навчального предмета, розкрито, як використовуються творчі ідеї та досвід навчання риторики як дисципліни фахового спрямування в сучасних умовах;

- розроблено модель цілісного процесу вивчення риторики як предмета професійного спрямування в системі підготовки майбутніх фахівців з урахуванням педагогічно цінного вітчизняного досвіду.

У науковий обіг уведено 47 раніше невідомих архівних джерел та нові методичні й навчальні матеріали, що розкривають етапи розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування в Україні в зазначений період.

У процесі наукового пошуку *уточнено* історико-культурні й соціально-педагогічні передумови розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування у вітчизняній теорії та практиці, зміст основних дефініцій досліджуваного феномена, як-от: «загальна риторика», «часткова риторика», «галузева риторика», «критика риторики», «риторичні вміння», «чорна риторика».

Подальшого розвитку дістали наукові уявлення про особливості навчально-виховного процесу в різного типу навчальних закладах, специфіку змістового компонента програм із риторики та методики викладання цієї дисципліни.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в доведенні його теоретичних положень і висновків до конкретних методичних рекомендацій щодо здійснення риторичної підготовки майбутніх фахівців у процесі професійної освіти. Теоретичні положення і висновки *відображено* в одноосібній монографії «Риторика в системі професійного навчання: історія становлення навчальної дисципліни».

Основні положення й результати дослідження *використано* для розробки:

- авторських програм та навчально-методичного комплексу дисципліни «Дитяча риторика», «Академічна риторика», які *апробовано автором* під час навчання студентів, магістрантів, аспірантів факультетів початкового навчання, дошкільної освіти, слухачів Інституту підвищення кваліфікації, перепідготовки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди при вивченні курсів «Основи педагогічної майстерності», «Академічна риторика», «Професійне мовлення вчителя», «Сучасне наукове мовлення», «Особливості педагогічної комунікації у вищій школі»;

- авторської програми «Ділова риторика» та навчально-методичного комплексу низки дисциплін «Риторика», «Ораторське мистецтво», «Українська мова та ділове спілкування», «Сучасна мовна комунікація», які викладаються на факультеті підготовки магістрів державного управління та соціально-економічного управління Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Результати дисертаційної роботи *впроваджено* в навчально-виховний процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка №303/03-а від 13.12.2016), Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (довідка 01-105/07-11 від 01.02.2017), Мукачівського державного університету (довідка №303 від 17.02.2017), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка №01/10-148 від

20.02.2017), Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університету імені К. Д. Ушинського», м. Одеса (довідка №71 від 24.02.2017).

Матеріали дисертації *можуть бути використані* в процесі розробки та викладання курсів з історії педагогіки, основ педагогічної майстерності, педагогіки вищої школи, методик навчання, дидактики у вищих педагогічних закладах різного рівня акредитації; при укладанні програм із фахової риторики; написанні наукових і навчально-методичних праць з історії педагогіки України, курсів за вибором студентів і магістрантів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, слухачів закладів післядипломної освіти, під час укладання підручників, навчальних посібників, проведення педагогічних практик, написання курсових і магістерських робіт, послугувати в роботі краєзнавчих наукових студій.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалася на:

міжнародних науково-практичних конференціях: «Актуальні питання освіти і науки» (Харків, 2013), «Освіта і доля нації». Освіта, світоглядна культура, життєтворчість» (Харків, 2013), «Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы» (Мінськ, 2013), «Проблемы и перспективы дошкольного и начального образования: современный научный поиск» (Курськ, 2013), «Освіта і доля нації». І. Кант та Г. Сковорода: уявний діалог у сучасних соціокультурних контекстах» (Харків, 2014), «Освіта і доля нації». Європейські цінності в освітньому просторі України» (Харків, 2015), «Cutting-edge science» (Sheffield, 2016), «Розвиток професійних компетентностей державних службовців: комунікативний аспект» (Київ, 2016), «Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка» (Суми, 2016), Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences (Kielce, 2016).

регіональних науково-практичних конференціях: «Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика» (Харків, 2012), «Сучасна вища і середня освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика» (Харків, 2013), «Персоналії в історико-педагогічному дискурсі» (Харків, 2014).

Матеріали дослідження обговорювалися на засіданнях кафедр: початкової, дошкільної та професійної освіти, теорії і методики викладання філологічних дисциплін у початковій школі Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2010-2017).

Кандидатська дисертація на тему: «Зміст і технологія навчання риторики майбутніх учителів початкових класів» була захищена 2002 року за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Результати дослідження відображено в 43 одноосібних публікаціях, у тому числі: 1 монографія, 25 статей у наукових фахових виданнях (із них 4 в зарубіжних періодичних виданнях), 8 статей в інших виданнях, 9 тез та виступів на конференціях. Загальний обсяг авторського доробку з теми дослідження складає 40,7 друкованих аркушів.

Структура роботи та обсяг роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (1058 найменувань, із них 74 іноземними мовами, 232 архівних документи), 8 додатків (на 50 сторінках). Робота містить 2 таблиці (на 5

сторінках), 1 рисунок (на 1 сторінці). Загальний обсяг дисертації становить 490 сторінок, обсяг основного тексту – 370 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність проблеми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання роботи, аргументовано концепцію, методологічні засади, методи дослідження, окреслено джерельну базу, розкрито наукову новизну, практичне значення здобутих результатів, висвітлено відомості про апробацію та впровадження одержаних результатів наукової праці.

У **першому розділі** – «**Теоретико-методологічні засади розвитку риторики як навчальної дисципліни**» – риторичну проблематику розглянуто як предмет наукових досліджень, розкрито витoki становлення риторики, її суті та значення як навчальної дисципліни у вітчизняній системі освіти, подано теоретико-методологічні засади розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування.

У дисертації встановлено, що дослідження філософських аспектів риторики сягає античності. Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон аналізували риторичку в дихотомії софістичного та діалектичного вимірів. Сократівська маевтика представила взірець риторички діалогу, де втілена воля до істини. Роздуми Цицерона про синтез риторички і філософії започаткували ідею єдності філософських істин та їхнє проголошення. Це задало людинознавчий підхід до феномену риторички, що ставить у центрі міркувань особистість оратора як *homo verbo agens* (людину, що діє словом).

В епоху Середньовіччя поширилася ідея сакральності риторички в трактовці Слова як креативної першооснови буття (А. Аврелій, Г. Богослов, В. Великий, І. Златоуст, К. Олександрійський, К. Тертуліан, А. Оріген). В епохи Відродження, Нового часу та Просвіти відбувся відхід від сакрального розуміння риторички до її прагматичної раціоналізації (Ф. Меланхтон, Г. Пічем). Набуло поширення трактування риторички як стилістики (Н. Буало, П. Рамю, А. Фоклен), у якому нівелювалася екзистенційна специфіка риторички. Водночас риторика ставала засобом осягнення світу особистістю через постанову сенсожиттєвих питань, пошук відповідей на них, вироблення метафор, афоризмів, понять. З'ясовано, що представники німецької класичної філософії розкрили риторично проявлену індивідуацію людського буття, кореляцію структур мови та структур життєвого світу, представили мовлення як духовну енергію людини. А. Шопенгауер розрізняв виміри риторички, звертаючись до еристики, що протистоїть «порожньому» пересічному мовленню. І. Кант заперечував риторичку як софістику, хоч високо цінував красномовство як естетичний феномен. Г. Гегель подеколи розглядав риторичку як надмірну стилізацію, проте стверджував, що словесне мистецтво здатне перетворитися у філософську прозу. Ф. Ніцше сприймав риторичку як природну першопочаткову людську пристрасть до метафоричності мислення й мовлення в процесі пізнання. Філософська антропологія (М. Шелер, Г. Плеснер, Е. Кассирер) визначила здатність до мовлення головною сутнісною рисою людини в колізійній цілісності духовного та вітального, у символічному та ексцентричному осягненні світу. Літературознавчий аспект риторички реалізовано крізь призму

екзистенціалізму (М. Гайдеггер, А. Камю, С. К'єркегор, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс), що збагатив філософське осягнення риторики ідеєю «прояснення екзистенції» в комунікації. Персоналісти (М. Бердяєв, Л. Шестов) затвердили єдність риторики й буття особистості через взаємодію світу й Логосу.

Теорія мовленнєвих актів Дж. Остіна та Дж. Серля обґрунтувала взаємоконститутивність мовлення та буття, представила мову як дію. Разом із поглядами М. Бахтіна та І. Пешкова на риторику як вчинок, а також з ідеєю мовленнєвих ігор А. Вітгенштейна такий підхід представив риторику як креативну діяльність людини, яка здатна змінювати світ.

Риторика та філософія сприяли поширенню перших педагогічних теорій. Найвидатніші тогочасні філософи виступали одночасно й виразниками педагогічних ідей античного світу. Учитися ораторському мистецтву, володіти ним стало необхідністю для всіх грецьких громадян. Саме в цей період і виникає теорія красномовства – риторика, як теоретичне узагальнення практики ораторського мистецтва, а також збірки правил і методичних прийомів навчання красномовству. З'явилася і професія ритора – учителя красномовства. Зацікавившись проблематикою людини, софісти вперше систематизували поняття лінгвістики, логіки, етики, теорії державного устрою, що стало основою розробки теорії красномовства. Арістотель зазначав, що саме софісти заговорили про грамотність та унормованість висловлених думок, започаткувавши правила граматики та орфоепії. Протагор описав частини мови, упорядкував родові закінчення, увів чотири форми часу для дієслів. Продік уклав довгий список синонімів, а Горгій запропонував способи прикрашання промови. Саме Горгій уперше проаналізував звукову організацію словесних прийомів, які використовувалися в заговорах, молитвах, поезіях і переніс їх у риторичну теорію. На думку М. Гаспарова, софістичне навчання «стало першим досвідом вищої освіти, тобто формуванням особистості за допомогою раціональних знань. Замість родової елітарності софістика запропонувала грекам іншу – елітарність освіти і знань». Відомим у Греції риторичним центром стала школа красномовства Ісократ, відкрита в Елладі. Створюючи школу, Ісократ розглядав риторику як синонім знання, яким можна оволодіти в процесі навчання. Він прирівнював навчання красномовства до виховання, яке має сформувати гідного громадянина. У школі Ісократ фізичні вправи, заняття сценічним мовленням, пластикою поєднувалися із загальноосвітніми предметами, оскільки оратор ніколи не знає, на яку тему йому доведеться говорити, а тому знання в галузі астрономії, міфології, математики, історії, літератури необхідні для нього. Осягнення законів розвитку слова й побудови промови виступали в школі універсальним інструментом для розуміння природи людини й активного впливу на неї. Римське красномовство розпочало напрацювання власного риторичного досвіду, який полягав передусім у розвитку політичного красномовства. Цицерон став розробником теоретичних засад римського ораторського мистецтва. У трактаті «Оратор» автор говорить про доцільність виступів, вироблення власного ритму, словесного вираження, формування трьох основних стилів красномовства (що сьогодні реалізувалося в понятті «імідж оратора»). У Римській імперії було вперше реалізовано ідею

державних риторичних шкіл, що мали записаний статут і чітко визначені завдання щодо виховання ораторів.

Розвиток християнства народжує новий вид риторики – гомілетуку – мистецтво християнської проповіді. Один із перших наставників-християн І. Златоуст піддав античну педагогічну систему критиці саме через риторіку. Він говорив, що вона опікується тим, щоб навчити добре говорити й тим заробляти гроші, а не піднести душу і сформувати розум. На противагу А. Августин визнавав певні здобутки античної педагогіки, схвалював тих риторів, які зверталися до душі та психології учнів, високо цінував дидактичні можливості програми семи вільних мистецтв, пропонував навчати християнських кліриків за програмами риторичних шкіл. Християнська догматика ставала головним компонентом середньовічної освіти, світські знання в процесі навчання слід трактувати як другорядні, додаткові. У період з XII до XV століття європейська освіта поступово виходить зі стін церкви і монастирів, зароджується традиція університетів. Риторика як навчальна дисципліна остаточно закріпилася в європейській системі навчання. Європейські традиції прийшли в Україну через програми й статuti братських шкіл.

Посилення інтересу до риторики як до навчальної дисципліни, зумовлене вимогами життя: суспільства загалом і окремих особистостей зокрема. Дослідниця Г. Сагач доводить, що зараз «відновлено цінний риторичний досвід, накопичений нашими предками, а також одержала подальший розвиток концепція риторики як філософсько-дидактичної науки». Авторка визначає риторіку як комплексну науку, а її «місце на стику, пересіченні (причому багаторівневому) низки наук (етики, філософії, логіки, еристики, психології, лінгвістики, сценічної майстерності). Інакше кажучи, риторика начебто вбирає в себе з інших наук такі змістові компоненти, які в системі визначають риторіку як науку про закони ефективної мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності. Таким чином, риторика – це не просто сума різних змістових компонентів, а наука, яка органічно інтегрує в собі необхідні знання». Ми розглядаємо риторіку як навчальний предмет професійного спрямування, що передбачає формування риторичної компетенції майбутнього фахівця, яка забезпечить продуктивне мислення, якісне мовлення, ефективне професійне спілкування.

До найбільш актуальних питань досліджуваної проблеми належить визначення суті риторики як навчальної дисципліни, оскільки на різних етапах свого розвитку вона не лише розширювала коло завдань, функціональне призначення, а й істотно змінювала змістове наповнення (суто релігійне в епоху Середньовіччя, світське в XVIII столітті, професійно спрямоване в XIX столітті, ідеологічно заангажоване в XX столітті). Змінювалися й підходи до методики викладання риторики від примітивного завчання відомих промов, наслідування кращих риторів, до евристичних бесід, діалогів, конклюдій (обговорення), диспутів, дискусій (зіставлення різних точок поглядів із метою пошуку істини), полеміки (зіткнення протилежних точок поглядів).

Здійснений ретроспективний аналіз становлення і розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування в теоріях класиків світової філософії, педагогіки, лінгвістики, психології став підґрунтям її методологічного обґрунтування, наблизив до розуміння її складної динамічної структури. Основою наукового пошуку стали методологічні підходи щодо розвитку риторики як

навчального предмета професійного спрямування, серед яких: *антропологічний*, що дозволив розглянути риторичку у руслі розвитку національної і світової культури, *історіографічний* дав змогу визначити стан розробки проблеми риторички в контексті історії педагогіки, *гуманістичний* дозволив розглянути людину крізь призму мовленнєвої діяльності, через яку реалізується її особистісний потенціал, *культурологічний* дав змогу розглядати риторичку як компонент культури й розвитку суспільства, *етнопедагогічний* дозволив простежити формування визначних рис українського феномену красномовства, *синергетичний* дав змогу пояснити розвиток риторички як навчальної дисципліни з урахуванням соціально-політичних чинників, *феноменологічний* дозволив відмовитися від ідеалізації становлення риторички, виявив недоліки розвитку цієї дисципліни на визначених етапах, *системний* дав змогу розкрити міжпредметні зв'язки риторички у процесі фахової підготовки, *компетентнісний* дозволив визначити ступінь реалізації практико-орієнтованого характеру риторички як навчального предмета професійного спрямування.

У другому розділі – «Історія становлення та розвитку риторички як навчального предмета в Україні» – визначено й обґрунтовано етапи, виявлено провідні тенденції розвитку риторички як навчальної дисципліни, з'ясовано змістове наповнення курсів риторички, методичне їх забезпечення, систематизовано погляди вчених, педагогів, викладачів-риторів досліджуваних етапів на значення та функції риторички в системі освіти, узагальнено досвід діяльності навчальних закладів України відповідно до обґрунтованих етапів.

Проведений історико-педагогічний аналіз дозволив обґрунтувати шість етапів розвитку риторички як навчальної дисципліни. Свідомі того, що саме соціальні, політико-правові, економічні й ідеологічні процеси разом із педагогічними визначають суть освітньої політики й виступають фундаментом для встановлення періодизації (О. Сухомлинська), ми визначили такі критерії для обґрунтування етапів: суспільно-політичні й ідеологічні чинники розвитку суспільства, що зумовили особливості розвитку системи освіти загалом і риторички як навчального предмета; специфіку директивних змін у галузі освіти, що визначала основні параметри відбору змісту, форм і методів риторичної підготовки в різних закладах освіти, погляди видатних риторів, педагогів, критиків, науковців, громадських діячів на риторичну проблематику.

Перший етап (1572 – 1658 рр.) – етап становлення нової риторичної традиції в освіті. Нову сторінку в історії української національної освіти відкрили братські школи. Перші надійні документи про легально оформлені православні братства датуються серединою XVI ст. Однак, перейнявши позитивний досвід єзуїтських колегіумів та Острозької академії, братські школи значно відрізнялися від них не тільки релігійною спрямованістю, вони мали значні відмінності в організації навчальної роботи. Якщо зміст навчальної програми єзуїтських шкіл визначався єдиним статутом, то на формування навчальної програми братських шкіл мали вплив: побажання фундаторів, педагогічні й наукові зацікавлення викладацького складу, потреби середовища та вибір батьків. Результатом вивчення риторички була підготовка до майбутньої практичної діяльності публічних діячів, канцеляристів, правників, теологів, адміністративну старшину. Програма братських шкіл передбачала вивчення граматичних класів (інфіма, граматика, синтаксис) та

гуманістичних (поетика, риторика). Викладання риторики розпочиналося ще в другому півріччі класу граматики й продовжувалося в класі риторики. Гуманістична риторика утвердилася в новітньому європейському шкільництві після її довгих середньовічних модифікацій, коли віра всебічно зміцнювалася силою та ефективністю слова, коли відродилася надія на перевагу сили аргументу над аргументом сили (*plus ratio quam vis*) в стосунках між людьми. Риторичній підготовці в братських школах надавалася особлива увага. По-перше, ораторська вправність була потрібна, щоб пропагувати кращі традиції шкіл. По-друге, братські школи мали гостру потребу в нових педагогічних кадрах, їх зазвичай вибирали з кращих випускників, а це вимагало не тільки знань, а й умінь ці знання передати. По-третє, європейська парадигма освіти була новою для українських земель, що вимагало постійного пошуку нових форм роботи, методів викладання, а курс риторики якраз давав таку змогу. Рекомендувалося також проводити бесіди й диспути з різних питань. Учні братських шкіл брали участь в інсценуваннях, декламаціях, драматичних виставах. Поряд із народними дійствами (ігри, хороводи, ритуали й побутові обряди) в братських школах виникає й розвивається драматичне мистецтво. Статут Львівської братської школи, яка була зразком і для інших шкіл, дає уявлення про організацію навчального процесу. Після читання молитви кожен учень відповідав учорашній урок і показував учителеві виконані вдома письмові роботи. Потім починалося вивчення нового матеріалу. Викладання риторики в школі здійснювалося у вигляді читання уроку за записами, що їхні вчителі видавали учням для переписування. Навчання в школі поєднувалося з системою роботи учнів удома (розповідання вивченого матеріалу батькам і виконання домашніх письмових робіт під їхнім наглядом). Діяльність братських шкіл – перший досвід організації роботи школи на основі класно-урочної системи. Для вивчення риторики учнів ділили на три групи, із якими проводили різну за змістом роботу: одні вчилися розпізнавати античних авторів, риторичні фігури, інші – читати й вивчати напам'ять різні тексти, пояснювати прочитане, треті – розмірковувати, складати промови на різні потреби життя (похвальні, похоронні, релігійні), тренувалися в написанні епіграм, епітафій, од, елегій, поем тощо. Уся система навчання риторики ґрунтувалась на постійних повторюваннях, передбачала опитування з теоретичних питань риторики, виголошення публічних виступів, диспути та іспити спрямовувалися на підготовку випускників до майбутньої публічної діяльності. Зауважимо, що в Україні виникли не слов'яно-грецькі, а слов'яно-греко-латинські школи, бо знання грецької мови сприяло засвоєнню античної спадщини та греко-візантійських християнських джерел, а знання латини допомагало приєднатися до тогочасної європейської науки. І хоча з латиною асоціювалося все польське та католицьке, її вивчали, щоб бути готовим до вправних, обґрунтованих ідеологічних дискусій.

Окремо хотілося б зупинитися на забезпеченні братських шкіл підручниками, оскільки вони стали основою навчального процесу. До нас дійшла значна кількість підручників граматики, створених діячами братських шкіл А. Еласонським, Л. Зизанієм, М. Смотрицьким. Перевага надавалася слов'янській та українській книжній мові, саме в цьому організатори братських шкіл бачили засіб залучення до навчання простого народу. Часто підручниками ставали церковні книги. Видатний

білоруський друкар Ф. Скорина рекомендував граматику учити за Псалтирем, логіку (діалектику) – за книгами Іова або святого апостола Павла, риторику – за книгами Соломона. Обов'язковими до вивчення були праці Арістотеля, Квінтіліана, Платона, Цицерона та Святе Письмо. Цей період розвитку риторики позначено ще й появою рукописних збірок повчань нового типу, поіменованих учительних Євангеліїв, що містили промови повчання на теми певних євангельських місць. Зразками для таких промов стали тлумачення Євангелія, здійснені патріархом Каллістом. Поява зазначених збірок значно популяризувала такі види промов, як: слово, проповідь, повчання. Щодо змісту цих орацій, то в них разом із приписами християнського віровчення й повчання в душі церковної моралі стало виразно помітне занепокоєння долею батьківщини. Так, відомий діяч братського руху К. Ставровецький писав у своєму вчительному Євангелії, що заможні люди могли б частину своїх статків віддати на розвиток науки й ганьбив тих земляків, які соромилися свого українського походження. Структура промов того часу спиралася на античні зразки. Українські проповіді були довільними, без особливих риторичних «хитрощів», що свідчить про те, що відбувався етап зародження нових традицій в освіті та становлення риторики як навчальної дисципліни в ній. До негативних тенденцій цього етапу варто віднести такі: недостатню розробку змісту курсу, обмеженість його вивчення засобами античної спадщини, переважання репродуктивних форм і методів роботи.

Другий етап (1659 – 1803 рр.) – етап розвитку риторики як навчального предмета. Природний, генетично закладений потяг українців до знань зумовив швидке зростання мережі освітніх закладів, поширення практики братських шкіл, кращий досвід яких спонукає до розширення повноважень, обсягу одержуваних учнями знань, переходу до якісно нових форм і методів навчання. Вищим навчальним закладом, оплотом боротьби українського народу проти католицької агресії, основним освітнім і культурним центром України стала в зазначений період Києво-Могилянська академія. Вона відіграла величезну роль у національно-визвольній боротьбі нашого народу, а також у поширенні освіти в Україні. Навчальний план академії передбачав вивчення слов'янської, грецької, латинської й польської мов, значна увага приділялася «семи вільним наукам» – граматиці, риториці, діалектиці, арифметиці, геометрії, астрономії та музиці. У двох середніх класах (піітика і риторика) багато уваги приділялося теорії та практиці складання віршів, промов, поглиблювалися мовленнєві знання. Вони були не лише педагогами, але й церковними діячами, авторами гострополемічних і художньо-літературних творів.

Архівні джерела засвідчують, що, здобувши ґрунтовну філологічну підготовку та оволодівши іноземними мовами, студенти переходили до класів поетики (1 рік) та риторики (1 рік), де прилучалися до справжньої гуманітарної освіти. Поетика й риторика певний час викладалися нероздільно, оскільки розглядалися як засіб опанування знаннями словесності, літератури й красномовства. Однак вагома розробка античного красномовства дозволила виділити риторику як окремий предмет, що спирався на «Риторику» Арістотеля та був доповнений ренесансними італійськими риториками. Першим виділив курс риторики окремо Й. Кононович-Горбацький. Найдавнішим відомим підручником, складеним українським автором,

за яким читалася риторика в Києво-Могилянській академії, був його курс «Оратор Могилянський». Написано його латинською мовою за зразком твору римського філософа, письменника й оратора I ст. до н.е. М. Т. Цицерона «Поділи ораторські». До його курсу риторики належав також курс діалектики «Вступ до дослідження діалектичного вчення». Курс «Оратор Могилянський» визначив зміст і стиль творчості багатьох риторів Києво-Могилянської академії, зокрема: І. Гізеля, Й. Кроковського, С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Кониського та інших. У 50-х роках XVII ст. з'явився підручник І. Галятовського з гомілетики – частини риторики, яка стосувалася методики створення проповідей для церкви – «Наука, або спосіб складання казання». І. Галятовський, сам викладач риторики, розробив теорію новомодного красномовства. У 1659 р. він видав книгу проповідей «Ключ розуміння» з теоретичною частиною «Наука, або Спосіб зложення казання», яка стала відомою науковою працею далеко за межами України. І. Галятовський пропонує кожному, хто хоче «казання учинити», обрати тему, за якою має повідати все казання, що має складатися з трьох частин: перша – ексордіум, початок; друга – нарація, оповідь; третя – конклюдія, кінець. Описавши призначення кожної частини і зв'язок між ними, автор називає основні джерела, з яких можна брати матеріал: Біблія, життя святих, праці великих проповідників, а ще історії й хроніки, книги про людей, природу, звірів – усе це нотувати й амплікувати до своєї теми. Далі І. Галятовський застерігає промовця, щоб «людей не призвів мовою своєю до desperaції, до розпачу», і радить: «...читай книги, що хороше вичитаєш, нотуй собі й до свого казання амплікуй». Уперше в Україні почали розроблятися теоретико-методичні засади риторики як навчальної дисципліни. Так, А. Радивилівський розробив методику складання й виголошення проповідей, визначив завдання ораторів, склад аудиторії. За теорією А. Радивилівського, проповідник, оратор є послом Бога, його вустами промовляє сам Бог. Тому проповідник має бути всезнаючим, глибоко порядним, чесним. А. Радивилівський радив (і сам так робив) промови будувати логічно, використовувати вставні оповіді з античної й середньовічної літератур, міфології, прикрашати хитромудрими порівняннями, байками. А. Радивилівський був великим патріотом України. У його проповідях для воїнів «Слова часу війни» звучали риторичні запитання: «Що може бути ліпшого за Вітчизну? Він писав простою мовою з «густою домішкою українізмів», його твори завжди мали виразний український колорит. Радивилівський написав більше трьохсот оповідань, українізуючи сюжети й образи античної й середньовічної літератури. Його вважають типовим представником українського бароко в ораторській прозі. С. Яворський, викладаючи риторику в Києво-Могилянській академії, написав працю, яка є першим наочним посібником із риторики, «Риторична рука», у якій виклав теоретичні засади риторики відповідно до п'яти її розділів (п'яти пальців «риторичної»руки): інвенція, диспозиція, елокуція, меморія, акція. У С. Яворського – це винахід, розміщення, вітійство (тропи і фігури), пам'ять і виголошення, що давало змогу студентам краще розуміти суть структури укладання та виголошення промов.

Таким чином, можна стверджувати, що, на відміну від братських шкіл, Києво-Могилянська академія значно розширила зміст навчання риторики, відійшовши від примітивного наслідування зразкових промов, заклала основи теоретичних засад

риторики та урізноманітнила викладання її як навчальної дисципліни. Слухачі класу риторики зазвичай займалися адміністративною діяльністю, працювали в повітових та волосних управах, представляли козацьку старшину.

Традиції Києво-Могилянської академії перейняли православні колегіуми: Чернігівський, Харківський, Переяславський. За програмами колегіумів вивчалися теоретичні засади красномовства та велися практичні заняття, де студентів навчали складати й проголошувати промови, проповіді, писати листи тощо. Викладачі у своїх курсах спиралися на традиції античного красномовства, а також середньовічних, ренесансних авторитетів. За традицією Києво-Могилянської академії курси риторики в кожному колегіумі читалися за власними підручниками: у Чернігівському першим відомим підручником був курс риторики «Clavis scientiarum» («Ключ знання») Антонія Стаховського, у Харківському – курс красномовства протоієрея Василя Фотієва, у Переяславському – риторика викладалася за курсом чернігівської риторики 1708 р., що містив особливий розділ «Conclusiones» («Конклюдії») невідомого автора. Викладачі православних колегіумів значно урізноманітнили форми роботи на заняттях із риторики: діалоги, декламації, диспути, участь у п'єсах сприяли розвитку ораторських, літературних здібностей студентів. За свідченнями істориків (О. Колибенко, Д. Наливайко, В. Нікітін, Л. Посохова, З. Хижняк) студенти колегіумів активно залучалися до громадського життя міст: вітали визначних гостей, читали проповіді в церквах та монастирях, виголошували промови на морально-етичні теми тощо.

Отже, другий етап розвитку риторики як навчальної дисципліни має такі особливості: розширення змісту програмового матеріалу, процес навчання чітко поділено на теоретичні та практичні заняття, викладачі стають авторами навчальних посібників із риторики, що враховують українську ментальність, урізноманітнюються форми роботи на заняттях. Недоліком цього періоду стає недостатнє методичне забезпечення курсу, орієнтування на застарілі зразки, що не давало змоги риторам творчо реалізуватися, призводило до однотипності промов.

Третій етап (1804 – 1887 рр.) – етап активної розробки теорії та практики риторики в університетській освіті. Прийняті на цьому етапі урядові документи заклали підвалини розбудови вищої школи. Після затвердження 1804 року нового навчального плану університетська освіта значно розширила межі викладання гуманітарних (зокрема лінгвістичних) дисциплін. Відбулася зміна в осмисленні мови як скарбниці національної культури, а культури – як чинника формування мовних явищ і процесів. Перше покоління харківських професорів-філологів було представлено вченими, які стояли на рівні європейської науки: І. Рижський, І. Срезневський, І. Кронеберг, В. Маслович, О. Склабовський. Перший ректор Харківського університету І. Рижський обрав для публічного свого представлення університетській громаді лекцію з основ красномовства. Для потреб університетської освіти ним було перевидано підручник «Опыт риторики» (1809), який складався з чотирьох частин. Першу частину – «О совершенствах слова, которые происходят от выражений, или об украшении», присвячено чистоті мови. Друга частина називається «О совершенствах слова, которые происходят от мыслей, или об изобретении». У третій частині «О расположении и о различных родах прозаических сочинений» представлено теорію жанрів прозової літератури. У

четвертій частині «О слоге, или о совершенствах слога» розглядаються проблеми досконалого мовлення. Перевагами університетської риторики є безпосередній зв'язок з мовною та творчою практикою поетів, прозаїків, учених. Виклад теоретичного матеріалу супроводжується літературними ілюстраціями-прикладними з творів літераторів того часу. Як зазначають дослідники, риторика І. С. Рижського є фактично теоретичною стилістикою літературної мови. Саме з цього періоду починається системний характер наукових досліджень риторики, з'являються ґрунтовні концептуально виважені риторичні праці, які визначають перспективу й подальший розвиток цієї галузі гуманітарного знання, риторика поступово змінює свій предмет досліджень. Якщо до кінця XVIII століття курс риторики мав на меті складання досконалої промови за трискладовою схемою (винайти, розташувати, виголосити), то університетська освіта стала опікуватися сенсотворенням тексту, добором влучного слова, аргументованістю промови, освіченістю оратора. У Харківському університеті починаються потужні лінгвістичні дослідження, що пізніше стали основою наукових шкіл слов'янознавства І. Срезневського та Ю. Шевельова. Значний внесок у розвиток публічного мовлення, а відтак і в практику риторики як навчальної дисципліни, зробили П. Гулак-Артемівський, О. Потєбня, М. Сумцов. Відбулися зміни й у процесі навчання: обов'язковими стали лекції про теорію ораторського мистецтва, ведення конспектів, занотовування цитат, студенти залучалися до практики публічних дискусій, обговорень тощо.

Традиції розвитку риторики продовжив Київський університет Св. Володимира. Варто зазначити, що саме в цей період складається класичний російський курс теорії словесності. Популярними були навчальні курси та підручники М. Кошанського, Ф. Мерзлякова, М. Сперанського. Однак вчені цього університету В. Антонович, М. Драгоманов, М. Максимович, М. Старицький та інші обстоювали ідею залучення в навчальний процес риторики етнографічної спадщини. Студентів спонукали до пошуку цікавих фольклорних форм, вивчення народних традицій, підтримки обрядово-календарних свят, що лягало в основу риторичної вправності.

У Новоросійському університеті курс риторики викладав відомий ритор К. Зеленецький. Ним було розроблено найбільш важливі практичні поради для молодих ораторів, як викладач-практик К. Зеленецький пов'язав розвиток усного й писемного мовлення, запровадив систему письмових вправ із риторики, увів до навчання обов'язкове напрацювання риторичного досвіду, що передбачав фахову специфіку.

Університетська освіта поступово переходить до вивчення курсів теорії словесності й відсуває проблематику риторики. На жаль, фактично припинено розробку теоретичних засад красномовства, відбувається поділ риторики на загальну й часткову. Відмінності загальної та часткової риторики ґрунтувалися на уявленні про різне застосування риторичних правил: загальна – опікувалася укладанням будь-якого літературного тексту, а часткова – подавала опис виду прозової словесності (прохання, скарги, листи). Зрештою це призвело до шаблонності в укладанні різного виду ділових паперів, а потім і до схематичного виголошення різного виду промов.

Четвертий етап (1888 – 1918 рр.) – етап критики й занепаду риторики як навчальної дисципліни. Зміна ставлення до риторики на цьому етапі пояснюється цілим комплексом причин, насамперед її політизованістю. В Україні вона була дискредитована як навчальна дисципліна, що підтримує інститут влади: студентів змушували укладати урочисті промови, похвальні оди, навчали клішованого мовлення, саме тоді, коли вже стали загальновідомими утиски та прояви агресивної реакції влади. У слова «риторика» сформувалося значення «зовні красива, пихата мова», тоді ж взяла гору її критика як теоретичної та навчальної дисципліни. До цього часу вона вже не могла відігравати роль «цариці наук», узагальнювальної гуманітарної дисципліни. Від неї відійшли поетика, стилістика, інші мовознавчі науки, саме ж викладання риторики ставало все більш догматичним. Позитивним явищем XIX століття вважаємо широку суспільну дискусію з приводу застарілих мети та змісту курсу риторики, що викликало критику педагогічної преси («Южный русский сборник», «Вестник харьковского историко-филологического общества») та відомих діячів-просвітників, критиків – О. Берха, В. Белінського, П. Куліша, М. Павлика. Такі тенденції призвели до занепаду розробки теорії, методики викладання й вилучення риторики як навчальної дисципліни з програм гімназій та університетів. Нищівна рецензія на підручник риторики М. Кошанського поклала початок скептичного ставлення до риторики як навчальної дисципліни. Критики зазначали, що не можна описати словами того, що належить до категорії мистецтва, якщо ж риторика – це мистецтво, то чого ж вона має прагматичну мету. У цей період викладання риторики в ліцеях, гімназіях та університетах зійшло нанівець. Однак революційні події в імперії, поява нових політичних сил, нові форми словесної взаємодії (сходки, мітинги, полемічні революційні гуртки) потребували «нового слова» й стара схоластична риторика дати його не могла. Зважаючи на визначені нами тенденції, у цей період не з'явилося жодного посібника з риторики.

П'ятий етап (1919 – 1980 рр.) – етап поновлення риторики як навчальної дисципліни професійного спрямування. Прихід до влади більшовиків певною мірою може бути пояснений і їхньою «риторичною перемогою» над іншими партіями. Як зазначає фахівець у галузі політичної риторики Г. Хазагеров, на початковому етапі розвитку партії більшовиків були вироблені дві основні форми застосування риторики: пропаганда (поширення марксистських ідей у вузькому колі соратників і потенційних політичних прихильників) і агітація (робота з широкими народними масами). Через ідеологічні розбіжності серед самих революціонерів і наявності в їхньому середовищі кількох політичних груп необхідним стало постійне застосування риторичних умінь. Зауважимо, що риторика як навчальна дисципліна не була поновлена в системі середньої освіти. Але в 1919 році в Петрограді відкривається Інститут Живого Слова, що має на меті підготовку пропагандистів, агітаторів, військових комісарів для потреб радянської влади. Цих фахівців починають навчати фактично ідеологічної риторики. Але програма передбачала й вивчення таких предметів: теорія та історія ораторського мистецтва, теорія та історія канонічного мовлення, теорія поезії, прози, історія декламації, ритміка вірша тощо. В Інституті працювали три відділи: науковий, навчальний і просвітницький. Із 20-х років XX століття курс риторики починають викладати на юридичних факультетах університетів. Поширеними стають посібники типу «Слово

пропагандиста», «На допомогу лектору» тощо. У 30-х роках з'являється кілька посібників і наукових статей із теорії акторського мистецтва, які опосередковано торкаються проблем риторики, відомою стає система К. Станіславського. Такі ж посібники виходять і в Україні – це «Теорія драматичного мистецтва» М. Роздольського (Коломия, 1920 р.); «Живе слово» Д. Ревуцького (Київ, 1920 р.); «Дещо про міміку і рухи тіла» М. Вороного (Київ, 1929 р.); «Поетика» Д. Загула (Київ, 1923 р.); «Українська стилістика й ритміка. Українська поетика» В. Домбровського (Київ, 1924 р.). У цих посібниках було подано важливі теоретичні й практичні відомості, що були тісно пов'язані з риторичною проблематикою, публічним мовленням, акторською майстерністю. З середини ХХ століття риторику стали викладати не лише в класичних університетах. Основам ораторського мистецтва навчають майбутніх журналістів, педагогів, фахівців технічних та військових спеціальностей. Переважає навчання агітаційних промов, складання лозунгів, прославлення діяльності партії та уряду. Цей етап не урізноманітнив форм і методів навчання, зміст було розширено внаслідок ґрунтовного вивчення марксистсько-ленінської теорії.

Шостий етап (1981 – 1991 рр.) – етап актуалізації риторичної підготовки в професійній освіті. У цей період посилюється інтерес до публічного мовлення. Це пов'язано зі змінами в суспільно-політичному житті країни, яка активно переймалася процесами перебудови, розширенням кола міжнародного співробітництва, появою нових суспільно-значущих проектів на радіо та телебаченні (програми «Взгляд», «Прожектор перестройки», «Село і люди», «Свічадо», телемости зі США, Канадою, Європою). Поступове зростання демократичних тенденцій суспільно-політичного життя сприяли актуалізації мовно-риторичних умінь професійного характеру: з'явився попит на політичних діячів, публіцистів, журналістів, педагогів нової формації, молоді генерачії інтелігентів, які могли б сміливо, по-новому висвітлювати події й спонукати до дій словом. Відповідно у вищих навчальних закладах з'являються курси ораторського мистецтва та галузевих риторик (судова, політична, академічна, ділова тощо). З'являються посібники з риторики українською мовою – «Основи риторики» С. Гурвич, В. Погорілко, М. Герман, «Загальна риторика: сучасна інтерпретація» Г. Сагач, О. Юніна. Змістове наповнення курсу передбачало вивчення історії та теорії риторики, а практичні заняття орієнтувалися на фахову проблематику. Процес навчання став максимально імітувати професійну діяльність, що сприяло введенню нових форм роботи: семінарів, тренінгів, практикумів, дебатів тощо. Однак курс риторики викладають як факультативну дисципліну, що не давало змоги здійснити цілісний процес риторичної підготовки майбутніх фахівців різних галузей.

Отже, упродовж ХVІ – ХХ століття риторика як навчальна дисципліна постійно перебувала в програмах різних закладів освіти України (від братських шкіл до університетів). Суспільно-політичні, соціально-економічні, урядові реформи в галузі вищої освіти сприяли уточненню змісту та розширенню форм і методів навчання. Проте постійна розбудова системи освіти, зміни в освітній політиці, контрреформи уряду, недоліки в методиці навчання риторики стали приводом до зниження авторитету навчальної дисципліни. Однак суспільна значущість цього

навчального предмета сприяла постійному оновленню його змісту, розширенню кола завдань і цілей.

У третьому розділі – «Особливості розвитку теорії та практики риторики професійного спрямування» – визначено чинники виникнення галузевих риторик як складників професійної освіти, узагальнено зміст, форми і методи розвитку риторики професійного спрямування.

Динамічний поступ університетської освіти в період з 1804 по 1887 роки, що відповідає третьому етапу розвитку риторики як навчального предмета, заклав основи для професійно зорієнтованих риторик. На той час риторика поділяється на загальну, що розробляє загально-теоретичні засади, та часткову (галузеву), що обслуговує певні сфери діяльності людини (релігійно-духовну, педагогічну, юридичну, комерційну тощо). Можемо стверджувати, що розвиток галузевих риторик, певною мірою, відображає розвиток конкретних напрямів професійної освіти.

Визначено, що однією з перших професійно-спрямованих риторик можна вважати релігійно-духовну. Релігійно-духовна риторика накопичила чималий досвід навчання різних представників духовенства. Однак саме в період ХІХ століття гомілетична риторика стала функціонувати як навчальна дисципліна, хоча основи навчання релігійного красномовства проголошено ще в «Духовному регламенті» (1721). Це пояснює те, що риторика широко вивчалася в православних колегіумах, які були духовними середніми й вищими навчальними закладами України. Навчання в монастирських школах, бурсах, духовних семінаріях, Лаврах передбачало обов'язкове опанування риторикою. Дослідник В. Фазан зазначає, що освіта в Лаврах обов'язково містила вивчення латини, іноземних мов, курс філософських (логіка, мораль) і «високохудожніх наук» (риторика, теорія поезії, естетика). Вивчення архівних документів доводить широкий вибір методів навчання риторики – духовна бесіда, умовляння, молитва, сповідь, позитивний приклад, заохочення, самовдосконалення, форм організації практичних занять – вивчення Святого Письма, словесна та мистецько-художня ілюстрація, театралізація християнських образів і розповідей, колективна праця, диспути з питань релігійної й світської освіти.

З'ясовано, що з появою християнства почав активно розвиватися гомілетичний напрям у риторичі. Гомілетика – це мистецтво християнської проповіді. У програмах вищих духовних закладів на теренах України християнська проповідь увела в систему образотворчих засобів життєвий матеріал, наприклад, порівняння взяті з реального життя (будівництво, хліборобство, скотарство, різні види ремесел тощо). Такі прийоми робили християнську проповідь доступною для людей різного соціального статусу. Теоретик християнства А. Августин у трактаті «Про навчання проповідників» говорив про роль учителя, який має бачити перед собою аудиторію й досягати взаєморозуміння з нею. Уперше було висунуто вимоги як до оратора (пастиря), так і до слухачів (пастви). Антична риторика не займалася такою проблематикою. У процесі навчання вивчалися три основні форми проповіді: гомілія, бесіда й слово. Гомілія – спеціальна форма проповіді, що характеризується двома рисами: а) тісним зв'язком із біблійським текстом, який є основою для проповіді; б) характером вільної, невимушеної розмови зі слухачами. Згодом гомілія

почала тяжіти до учительської форми, перевагу почали надавати притчам. Фундаментальною рисою релігійного красномовства стало цитування Св. Письма (будь-яку думку краще висловити й підтримати цитатою з Біблії, ніж власними словами) – принцип, який у практичній гомілетичі зберігся до нашого часу. Церковна проповідь в Україні зберегла свою форму й значущість аж до ХХ століття. Після розпуску Першої Думи Синод заборонив у проповідях порушувати політичні питання. За часів радянської влади фактично припинено розвиток церковної риторики аж до 40-х років, коли знову було відкрито церкви й дозволено проводити служби на підтримку населення у воєнний час. Сьогодні гомілетика повертається до кращих традицій і водночас набуває нового звучання, яке відбиває особливості нашої епохи. Ведеться спеціальна цілеспрямована підготовка служителів церкви. У навчальні програми духовних закладів освіти (монастирських шкіл, духовних семінарій, академій) риторику введено як обов'язкову фахову дисципліну. Церковна риторика сьогодні має на меті мовою богослужіння залучити населення до цінного кола понять і уявлень, пов'язаних з моральністю нашої свідомості.

На підставі аналізу історико-педагогічних джерел встановлено, що витoki академічного красномовства пов'язані ще з античними школами, хоча тогочасні лекції були довільними, нерегламентованими. Європейське академічне красномовство почало динамічно розвиватися в середньовічних університетах й набуло розквіту в післяренесансний період, коли виникла наукова педагогіка. Говорити про становлення академічної риторики як навчальної дисципліни в Україні можемо з періоду розвитку Острозької та Києво-Могилянської академій. Риторика входить до програм навчання саме тоді, коли інтенсивно формується національна самосвідомість, коли постає з усією нагальністю проблема створення власної української держави. Україна в цю пору, як і вся ренесансна та постренесансна Європа, прагне до широкого самовияву особистості: навчання риториці стає засобом піднесення духовної активності народу, основою вітчизняної методики, розвою педагогічної науки. Зауважимо, що клас риторики дав найбільшу кількість викладачів для колегіумів та академій. Цілком зрозуміло, що до викладання основних навчальних курсів залучаються ті, хто виявив не лише наполегливість у навчанні, а й уміння передавати знання, осмислювати вже відоме й трансформувати його на нових рівнях.

З'ясовано, що у класифікаціях ораторського мистецтва ХІХ століття набув поширення термін «університетське красномовство». Ним позначались виступи університетських професорів з навчальними і публічними лекціями, промови на диспутах, участь у дискусіях тощо. Пізніше таке красномовство стали називати академічним. Проблемою в роботі українських університетів став брак професорів та доцентів, які мали нахил не лише до наукових пошуків, а й до викладацької діяльності. Відомо, що запрошені для викладання іноземні професори не бажали вивчати культуру, традиції та фольклорну спадщину українського народу, користувалися латиною, застарілими підручниками, не хотіли використовувати місцевий матеріал. На нашу думку, саме риторика давала змогу викладачам нового покоління відійти від схоластики, здійснити власні наукові пошуки, пов'язані з українськими реаліями, розпочати фундаментальну розбудову методик викладання. Саме в цей період переосмислюється завдання риторики як навчальної дисципліни:

університетська освіта відходить від обмеженого використання знання про роди та жанри красномовства, від часткових правил створення текстів для певних потреб і переходить до загального вивчення системи мови, процесів побудови публічної комунікації, застосування мовлення для професійних потреб. Саме академічна риторика сприяла розвитку інших галузевих риторик.

Відмінною рисою українського академічного красномовства ХІХ – початку ХХ століття стало посилення в ньому громадянських тенденцій. Саме в університетах закріпилися прогресивні традиції, що дозволили підняти лекторську діяльність кращих вітчизняних учених на якісно новий рівень. Університетські та публічні лекції видатних представників вітчизняної науки навчали студентство оцінювати наукове знання не лише як засіб пізнання, а й як суспільну силу, формували вміння мислити широкими громадянськими категоріями. Можемо стверджувати, що діяльність університетських професорів – В. Антоновича, Д. Багалія, М. Драгоманова, К. Зеленецького, М. Лавровського, М. Пирогова, О. Потебні, І. Срезневського, М. Сумцова, М. Максимовича – стала підґрунтям для поширення просвітництва, національної ідеї, високих моральних принципів. Суспільно-політичні зміни ХХ століття зумовили не лише оновлення академічної риторики: на довгі роки встановилися тенденції пропагандистської діяльності викладачів вишів, підпорядкування відповідній ідеології, загальмувався розвиток національних риторик.

Серед професійно зорієнтованих риторик вагомий доробок належить юридичній риториці. Українське судове красномовство починає розвиватися ще за часів перших київських князів. У часи Київської Русі вже існували перші зразки судових промов. Значний внесок у розвиток правничої риторичної практики було зроблено в часи козаччини. Теоретичною розробкою юридичної риторики займався Ф. Прокопович, який описав усі види судових промов, висував високі вимоги до судових ораторів, адже вони «проводять найважливіші справи, розкривають, переслідують злочини, дискутують про чесноти й гідності, викладають народові закони». Судова риторика в Російській імперії сформувалася в другій половині ХІХ століття, оскільки судова реформа 1864 року зробила суд публічним. Це означало, що, крім позивачів у суді, були присутні ще й глядачі та слухачі. Юридичне красномовство стало новою формою вираження суспільної думки. Судові устами запровадили принцип незалежності й незмінюваності суддів, установили підсудність усього населення, виокремили попереднє слідство, зробили його незалежним від поліції та прокуратури, забезпечили змагальність під час судового процесу, повністю урівнявши в правах сторони звинувачення та захисту. Головним досягненням реформи стали запровадження суду присяжних та створення незалежної адвокатури. Судове красномовство має цілу низку особливостей, притаманних тільки йому. В університетах було запроваджено юридичні факультети, де судова риторика почала вивчатися як окремий предмет. Саме в цей період відбулася розробка композиції судової промови, що передбачала вступ, аналіз зібраних у справі матеріалів та доказів, установлення мотивів, характеристика особистості, юридична кваліфікація злочину, моральна оцінка дій підсудного та міркування щодо міри покарання. Специфіка судового процесу зумовила розвиток різних жанрів судового красномовства – обвинувальна промова, захисна,

самозахисна, промова потерпілого, промова цивільного позивача, промови громадських представників.

Революційні настрої в суспільстві на початку ХХ століття позначилися піднесенням національної самосвідомості українців, що сприяло появі нових судових процесів політичного характеру. Відомими стали українські правники С. Андрієвський, М. Грушевський, М. Карабчевський, А. Коні, М. Криленко, М. Міхновський, М. Холева та інші, які в судових промовах порушували питання національного самовизначення, рівності прав, забезпечення свобод незалежно від соціального статусу та віросповідання. Однак надії на національне відродження не справдилися. Українська судова риторика пережила важкі часи занепаду. Радянський період позначився утисками правозахисників, які виступали проти системи, риторика набула характеру протокольно-регламентованого дійства. Судові промови в радянський період стали етикетними частинами засідання суду: на закритих судових засіданнях промови були лаконічними, деякі елементи зовсім відсутні, відкриті судові процеси стали винятком із правил.

Сучасний курс підготовки правників передбачає обов'язкове вивчення риторики як фахової дисципліни. Крім того, елементи риторичної підготовки здійснюються в курсі юридичної деонтології, практичних курсах державної та іноземної мов, судової практики та інших. Значно посилюється інтерес до проблем юридичної риторики й у галузі наукових досліджень.

Серед фахових риторик можна виділити й військову. Протягом історії людства стиль військових текстів змінювався мало. Від них незмінно вимагалися правильність, ясність, чіткість, стислість, внутрішня сила. Саме ці якості передбачають сильний емоційний вплив на людське серце. Переважала ідея, що військовий оратор має довести своєму воїнству, що саме від нього залежить перемога або смерть країни. Перші тексти, що слугують прикладом військового красномовства, можна знайти в останній книзі П'ятикнижжя. Дійшли до наших часів і записи з промовами грецьких і римських полководців, промови-заклики Тамерлана та інших видатних воєнних риторів. Основними мотивами військового красномовства є віра в перемогу, заклики до збереження слави Вітчизни, честі народу, усього, що становить святиню. Військова риторика містить таке поняття, як клятва. Це особлива коротка промова, що видається людині чимось справді істинним, оскільки порушення її призводить до моральних страждань, покарання або смерті. В Україні жанр військового красномовства започатковано в ораторській прозі XVII століття: «Слово на час війни» А. Радивиловського, «Бесіди про брань» С. Полоцького. Ці твори містили конкретні заклики протистояти ворогам заради дружин і дітей. Воїни-захисники змальовані як богатирі, поборники «світлої правди», а нападники – «дикі звірі», «супостати», «леви люті й медведі жорстокі». У польській літературі виникають лагерні проповіді (Проповідь «До воїнів» Петра Скарги), що пояснюють необхідність війни, як захисту святої віри.

У XVII столітті військове красномовство починає широко вивчатися в Російській імперії. Так, Я. Толмачов видав книгу «Військове красномовство, що ґрунтується на загальних засадах словесності, із застосуванням прикладів у різних жанрах і родах». Книга містила розділи про риси військової риторики, моральні якості воїна, риси ораторського військового стилю, навчальні, описові, дорадчі

військові твори, а також листи, розпорядження, накази тощо. Автор характеризує також військового оратора, який «більше діє, ніж говорить».

Військове красномовство потребує ще й енергійної жестикуляції (на відміну від церковної риторики). На думку французького історика А. Олара, початок революційному військовому красномовству відкрив стиль Робесп'єра: політична програма без дискусії. Двадцять років ХХ століття значно розвинули такий стиль у революційній Україні, що прагнула до національного самовизначення. Характерною рисою для риторики того часу став пошук спільних поглядів, уведення в промову оцінних категорій, прикладів, які б вразили слухача, залучили до одnodумців. Військове красномовство характеризувалося іншими стилістичними особливостями – закликами, лозунгами, новою символікою тощо. Зауважимо, що спеціальних програм із військового красномовства не існувало, навчання ораторів відбувалося в межах загальної військової підготовки (кадетські корпуси, військові та військово-морські академії).

Сьогодні військове красномовство вивчається як елемент гуманітарної підготовки кадрів для Збройних Сил України, оскільки цілком зрозуміло, що сучасний військовослужбовець має навчитися представляти свою армію у світі, розкривати особливості військової доктрини й політики, яку провадить держава, а значить мусить володіти риторичною підготовкою.

Події середини ХІХ – початку ХХ століття стали поштовхом для розвитку двох, відносно нових, галузевих риторик – комерційної та політичної. В Україні їх становлення пов'язуємо з бурхливим розвитком комерційної діяльності й появою революційних настроїв та ідей. Проблема навчання професійного мовлення людей, пов'язаних із торгівлею, знайшла своє відображення в комерційних (торгових) розділах часткових риторик, але, на жаль, у них розглядаються в основному методи й прийоми навчання складання письмових ділових жанрів: ділові листи, комерційні пропозиції, рекламні проспекти. Ці жанри передбачали тільки письмовий вид спілкування, навчання усному діловому комерційному мовленню було відсутнє, хоч і з'явився новий вид навчальних закладів – комерційні училища. Про навчання правильному оформленню різних ділових паперів (письмова риторика) свідчать роботи таких риторів, як: О. Мерзляков (1828) (ділові листи), М. Кошанський (30-і рр.), О. Галич (1830) (ділові папери), М. Греч (1830) (ділові листи), П. Георгіївський (1836) (ділові папери: особисті й цивільні), К. Зеленецький (1846) (ділові папери: державні й політичні). Цей вид галузевої риторики мало розвинений через відсутність індивідуальних виявів, бо комерційна діяльність у всі часи регламентувалася державою. За часів радянського періоду комерційна риторика звелася до бюрократичної переписки, примітивної реклами, була монополізована владою. Лише зі встановленням незалежності України стали розроблятися курси ділової риторики, що відбиває тенденції розвитку ринкових відносин.

Політична риторика виникла з необхідності організації широкого суспільного діалогу. Початок ХХ століття позначився активізацією революційного руху в Україні. Представникам різних партій протистояли оратори, поборники національної ідеї. Спеціальної підготовки політичних ораторів в країні не було. Вони формувалися під впливом революційних ідей, ґрунтовна університетська освіта надавала їм перевагу в публічних виступах не лише перед одnodумцями, а й

перед супротивниками. Суспільні та політичні дебати сприяли розробці широкої аргументації, хоча часто призводили до тиражування агітаційних гасел і стереотипів. Риторика того періоду переходить до популяризації ідей більшовизму, нав'язування символів тощо. Українська революційна риторика спиралася на кращі літературні традиції, започатковані В. Винниченком, М. Костомаровим, І. Котляревським, І. Франком, Т. Шевченком. Однак ця спроба національного відродження була приречена на загибель плановою «комунізацією» України. Тривалий час політична риторика не розвивалася внаслідок того, що суспільна трибуна була монополізована.

У сучасній Україні, де за владу змагається велика кількість політичних партій, проблематика політичної риторики актуалізувалася. Сьогодні йде пошук індивідуальних стилів політичних лідерів, тих аспектів розвитку українського суспільства, що є найбільш значущими для наших громадян. Помітними стали й негативні прояви політичної риторики – популізм, багатослів'я, пустомовство, наявність ґрунтовних програм і відсутність реальних дій, активізація в передвиборні періоди тощо. Програми сучасних вищих навчальних закладах пропонують курс ділової чи політичної риторики як дисципліну за вибором студентів.

Отже, професійно зорієнтовані риторики сьогодні введено до навчальних програм різних вищів як складники фахової підготовки. Релігійна, юридична, військова риторики мають специфічні риси, ураховують професійне спрямування, контекст і ситуативність комунікації. Риторика, як елемент професійної підготовки, вивчається також на управлінських факультетах, у педагогічних вищих навчальних закладах, на факультетах менеджерської підготовки.

У четвертому розділі – «Творче використання прогресивних ідей розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування в умовах сучасної України» – визначено базові засади забезпечення розвитку курсу риторики в умовах розбудови національної системи професійної освіти, обґрунтовано модель цілісного процесу вивчення професійно спрямованого курсу риторики, виявлено актуальні проблеми й тенденції розвитку риторики як навчального предмета, визначено перспективи використання педагогічно цінного вітчизняного досвіду української риторичної школи.

У дисертації на основі аналізу Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту», Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті доведено, що в умовах становлення української державності риторична підготовка майбутніх фахівців розглядається як підсистема цілісної системи професійної підготовки, що має на меті надати студентам систематизовані знання про особливості організації публічного мовлення, визначення основних правил підготовки до публічного виступу, особливості співпраці з аудиторіями різних типів, теорію аргументації, досконале володіння професійною термінологією, ознайомити з сучасними методиками організації професійної комунікації, технологіями побудови інноваційних стратегій спілкування, діалогічної взаємодії в професійному дискурсі. Виявлено, що планування змісту, основних форм і методів такої підготовки у вищих навчальних закладах здійснюється впродовж усього періоду навчання й характеризується цілеспрямованістю, послідовністю, систематичністю, єдністю всіх навчально-виховних впливів із урахуванням

специфіки подальшої професійної діяльності (педагогічна, судова, релігійна, військова, ділова риторика тощо).

Компетентнісний підхід, що переважає в сучасній професійній освіті, дозволив визначити риторичну компетенцію майбутнього фахівця як досконале володіння публічним мовленням на основі сучасних риторичних законів із метою побудови ефективної професійної комунікації. Зважаючи на це, у дисертації обґрунтовано модель цілісного процесу вивчення професійно спрямованого курсу риторики. Вона передбачає:

- формулювання загальної мети вивчення курсу риторики як фахового предмета – сформованість риторичної компетенції професійного спрямування;

- виокремлення педагогічних принципів процесу формування риторичної компетенції – активізація мовленнєвої діяльності; діалогізація навчального процесу; інтелектуально-риторична взаємодія викладачів і студентів;

- визначення вихідних положень щодо забезпечення складників загальної мети: *когнітивного* (засвоєння майбутніми фахівцями необхідних лінгвістичних, педагогічних, психологічних, риторичних знань про професійне спілкування); *розвивального* (розвиток потенційних здібностей до публічного мовлення, творчого використання мовних засобів, мислення); *виховного* (засвоєння морально-етичних норм і цінностей українського народу, підвищення загального рівня особистісної культури, полікультурне виховання); *діяльнично-комунікативного* (надання майбутнім фахівцям можливості засвоювати й реалізовувати набуті знання, уміння й навички безпосередньо в ситуаціях, максимально наближених до професійної діяльності);

- розробку навчально-методичного комплексу дисципліни (розроблено авторські програми до курсів «Дитяча риторика», «Академічна риторика», «Ділова риторика», конспекти лекцій, матеріали до практичних і семінарських занять, методичні вказівки з організації самостійної роботи студентів, індивідуальні завдання, укладено списки навчальної та методичної літератури, додаткові електронні навчальні матеріали, засоби діагностики, тестові завдання для поточного, підсумкового контролю та виміру залишкових знань);

- очікувані результати навчання (позитивна мотивація до риторичної підготовки й самоосвіти, готовність до ефективної професійної комунікації, сукупність риторичних умінь і навичок, особистісна й професійна культура, рефлексія в спілкуванні).

Водночас виявлено й актуальні проблеми розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування: віднесення риторики до дисциплін варіативної частини навчального плану підготовки фахівця; обмежене використання потенційних можливостей риторики в міжпредметних зв'язках у процесі фахової підготовки; підміна понять, що полягає в тому, що в курсі риторики нерідко вивчаються маніпулятивні технології впливу на аудиторію (чорна риторика), технології нейролінгвістичного програмування, елементи стилістики або ділової української мови; надання переваги вивченню досвіду та спадщини зарубіжних риторів (Д. Карнегі, А. Луначарський, Н. Мандела, Ф. Ніцше, Л. Троцький, В. Черчіль та інших) та фактично відсутнє вивчення традицій української риторичної школи.

Ураховуючи зазначене вище, у дисертації накреслено перспективи реалізації педагогічно цінного досвіду запровадження курсу риторики як предмета фахового спрямування в системі професійної підготовки в сучасних умовах: забезпечення комплексного підходу до вивчення риторики; інтеграція курсу з базовими дисциплінами навчального плану; посилення практико-орієнтованої підготовки майбутніх фахівців різних галузей; застосування диференційованого підходу з урахуванням напрямів підготовки (гуманітарний, технічний, творчий), соціального (вік, стать, освіта) та культурного (виховання, традиції, етикет) аспектів; залучення молодого покоління українців до широкого суспільного діалогу із метою відродження високого статусу української мови, престижу публічного мовлення, відповідальності за сказане, створення висококультурного середовища спілкування.

Узагальнення результатів проведеного історико-педагогічного дослідження, аналіз джерельної бази дали підстави нової інтерпретації розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування в системі підготовки майбутніх фахівців. Реалізовані мета й завдання дослідження дали змогу сформулювати такі

ВИСНОВКИ:

1. На основі ретроспективного логіко-системного аналізу ідеї розвитку риторики як навчальної дисципліни в зарубіжній і вітчизняній системах освіти встановлено, що необхідність запровадження спеціальної риторичної підготовки усвідомлювали ще філософи античності (Арістотель, Квінтіліан, Платон, Сократ, Цицерон та інші), вона набула ознак системності в період утвердження тривіуму й квадріуму, розвитку середньовічних університетів, знайшла відображення в педагогічних працях Й. Герберта, А. Дістервега, Т. Кампанелли, Я. Коменського, Дж. Локка, Т. Мора, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо та інших, одержала поглиблене вивчення в різних системах європейської освіти. Вивчення риторики розглядалося в контексті філософії гармонійного розвитку особистості, як показник освіченості, шлях до самовдосконалення й розвитку.

Виявлено, що риторика, як навчальна дисципліна, реалізувалася в умовах становлення й розвитку вітчизняної системи освіти та виховання, знайшла відображення в традиціях української риторичної школи (говорити з повагою, добирати оптимальні мовні засоби, апелювати до душі слухача, через мову утверджувати високі морально-етичні ідеали), у давніх пам'ятках писемності, у численних риторичних трактатах, а також у працях представників прогресивної педагогічної громадськості (Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, К. Зеленецький, М. Максимович, О. Потебня, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Сумцов, С. Русова, К. Ушинський та інші), які обстоювали ідеї розвитку національної мови, школи, досконалого володіння рідним словом, збереження традицій мовно-риторичної творчості.

2. Визначено теоретико-методологічні засади розвитку риторики як навчальної дисципліни професійного спрямування, що базуються на таких підходах: антропологічному, історіографічному, гуманістичному, культурологічному, етнопедагогічному, синергетичному, феноменологічному, системному та компетентнісному. Ці підходи дозволили з'ясувати, що риторику варто розглядати в контексті розвитку українського суспільства, національної культури, становлення вітчизняних закладів освіти. Так, поява навчальних закладів нового типу –

братських шкіл – започаткувала традицію уведення риторики як навчального предмета до програм тривіуму. Братські школи вважали своїм прямим обов'язком дати православну просвіту народу через розповіді, читання книг, пояснення текстів Святого Письма. Духовно-релігійна ментальність українського народу зумовила швидке поширення риторичних традицій: говорити поважно, осмислювати сказане, наводити приклади, пов'язувати розповідь з реальними прикладами. Риторична підготовка надавала переваги в боротьбі за владу, релігійні переконання, у процесах державотворення. Саме у цей період навчання риторики починає орієнтуватися на майбутню професійну діяльність. Відомо, що клас риторики Києво-Могилянської академії закінчили такі видатні історичні постаті, як: І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, І. Самойлович, Г. Сковорода, І. Скоропадський, Ю. Хмельницький. Період активного закріплення риторики як навчальної дисципліни пов'язано з прогресивним розвитком друкарської справи, впливом європейського права, розвитком науки і мистецтва загалом. Чинниками розвитку риторики як навчального предмета стали: зростання й становлення систем богословської світської освіти, активізація просвітницької роботи православних духовних закладів, багатоаспектний характер діяльності, що вимагав риторичних знань (педагогічна, юридична, управлінська діяльності), розширення міжнародних зв'язків, що потребувала нових знань, необхідність створення прошарку освіченої української еліти.

3. Ураховуючи суспільно-політичні й ідеологічні чинники розвитку суспільства, що зумовили особливості розвитку системи освіти загалом і риторики як навчального предмета; специфіку директивних змін у галузі освіти, що визначала основні параметри відбору змісту, форм і методів риторичної підготовки в різних закладах освіти, погляди видатних риторів, педагогів, критиків, науковців, громадських діячів на риторичну проблематику, науково обґрунтовано шість етапів розвитку визначеної проблеми:

Перший етап (1572 – 1658 рр.) – етап становлення нової риторичної традиції в освіті. Цей етап розвитку риторики пов'язаний із відродженням ораторського мистецтва в Україні. У цей час з'явилася низка яскравих промовців з індивідуальним та оригінальним авторським стилем. Чимало видатних ораторів у цей час, безперечно, було в лавах українського козацтва. Передумовою для цього став демократичний устрій, заведений на Запорозькій Січі. Тут на основі народовладдя здійснювалося керівництво внутрішнім життям, налагоджувалися активні дипломатичні відносини з урядами багатьох держав. У братських школах вивчалися діалектика, поетика, риторика. Викладання риторики було спрямоване не те, щоб навчити вихованців шкіл вести дискусії й полемічні бої з єзуїтами та уніатами. Під час вивчення риторики навчали складати промови, повчання, проводили диспути, декламації й театралізовані вистави. Посібники з риторики писалися латиною. У статуті Львівської братської школи також були вказівки щодо вивчення риторики, діалектики та інших наук за посібниками, написаними слов'янською мовою.

Другий етап (1659 – 1803 рр.) – етап розвитку риторики як навчального предмета. Його особливістю стали швидке зростання мережі освітніх закладів, обсягу одержуваних учнями знань, перехід до якісно нових форм і методів навчання. У Києво-Могилянській академії зосередилися кращі науково-педагогічні сили України.

Навчальний план академії передбачав вивчення кількох мов, значна увага приділялася «семи вільним наукам». У класі риторики багато уваги приділялося теорії і практиці складання віршів, промов, поглиблювалися мовленнєві знання. Слухачі цього класу ставали не лише педагогами, але й церковними діячами, авторами гострополемічних і художньо-літературних творів. Поетика і риторика певний час викладалися нероздільно, оскільки розглядалися як засіб опанування знаннями словесності, літератури й красномовства. Однак вагома розробка античної спадщини дозволила виділити риторику як окремий предмет. Саме Києво-Могилянська академія започаткувала традицію створення власних підручників з риторики. Православні колегиуми – Чернігівський, Харківський, Переяславський – перейняли досвід викладання риторики, але значно розширили зміст цього предмета та урізноманітнили форми навчання, відійшли від примітивного наслідування зразкових промов, заклали основи теоретичних засад риторики як навчальної дисципліни, запровадили риторичні діалоги, декламації, диспути.

Третій етап (1804 – 1887 рр.) – етап активної розробки теорії та практики риторики в університетській освіті. Йому притаманний системний характер наукових досліджень риторики: з'являються ґрунтовні концептуально виважені риторичні праці, які визначають перспективу й подальший розвиток цієї галузі гуманітарного знання, риторика поступово змінює свій предмет досліджень. Якщо до кінця XVIII століття курс риторики мав на меті складання досконалої промови за трискладовою схемою (винайти, розташувати, виголосити), то університетська освіта стала опікуватися сенсотворенням тексту, добором влучного слова, аргументованістю промови, освіченістю оратора. У Харківському, Київському й Новоросійському університетах обов'язковими стали лекції з теорії ораторського мистецтва, ведення студентами конспектів, занотовування цитат, залучення студентів до практики публічних дискусій. Утім, університетська освіта, значно розширивши вивчення гуманітарних дисциплін, перейшла до вивчення глобальних курсів з теорії словесності. Риторику стали вивчати не як окремий навчальний предмет, а лише як розділ мовознавчої науки.

Четвертий етап (1888 – 1918 рр.) – етап критики й занепаду риторики як навчальної дисципліни. Він пов'язаний із фактичним припиненням розробки теорії ораторського мистецтва, а відтак і певним занепадом риторики як навчальної дисципліни. Це зумовлено посиленням імперського тиску, що завдав нищівного удару національним традиціям, у тому числі красномовству, критикою риторики як навчальної дисципліни, схоластикою змісту. У зазначений період викладання риторики у ліцеях, гімназіях та університетах зійшло нанівець.

П'ятий етап (1919 – 1980 рр.) – етап поновлення риторики як навчальної дисципліни професійного спрямування. Для цього періоду характерне застосування риторики у двох основних формах: пропаганда (поширення марксистських ідей у вузькому колі соратників і потенційних політичних прихильників) і агітація (робота з широкими народними масами). Риторика як навчальна дисципліна не була поновлена в системі середньої освіти. З 1919 року в Петрограді починає працювати Інститут Живого Слова, що має на меті підготовку пропагандистів, агітаторів, військових комісарів для потреб радянської влади. Ці фахівці вивчають ідеологічну риторику. З 20-х років XX століття курс риторики починають викладати на

юридичних факультетах університетів, а з середини ХХ століття – для майбутніх журналістів. Переважає навчання агітаційних промов, складання лозунгів, прославлення діяльності партії та уряду.

Шостий етап (1981 – 1991) – етап актуалізації риторичної підготовки в професійній освіті – пов'язаний з новими соціально-політичними умовами, які закликали до життя практику публічного мовлення, активізацію суспільного діалогу, визначили комунікабельність як провідну рису професійності. Відповідно в планах вищих навчальних закладів з'являються курси ораторського мистецтва. Активізувалося вивчення галузевих риторик – судової, політичної, академічної, ділової тощо. Зміст програм із риторики зорієнтовано на вивчення історії та теорії красномовства, а практичні заняття – на фахову проблематику. Процес навчання став максимально імітувати професійну діяльність, що сприяло введенню нових форм роботи: семінарів, тренінгів, практикумів, дебатів тощо.

4. Вивчення змістового наповнення програм курсу риторики доводить, що професійно зорієнтовані (галузеві) риторики виникли давно: чималу історію має релігійне, академічне, судове красномовство. Сьогодні елементи риторики розкриваються в курсі української мови за програмою загальноосвітньої школи. Риторика як навчальний предмет професійного спрямування вивчається у вищих навчальних закладах та орієнтується на фахову проблематику. Мета риторики як навчального предмета фахового спрямування полягає в забезпеченні максимально комфортних та ефективних показників реалізації мовної особистості в професійній сфері. Так, у педагогічних вишах вивчають особливості педагогічного дискурсу, основні жанри академічного мовлення, питання мовно-риторичного іміджу вчителя тощо. Традиційним є курс судової риторики на юридичних факультетах університетів та академій. На ньому вивчають сутнісні характеристики промов учасників судового процесу. Останнім часом посилився інтерес до військової риторики, оскільки сучасна доктрина Збройних Сил України передбачає широкі перспективи для публічної комунікації. Актуальними на сьогодні стають навчальні дисципліни, пов'язані з діловою риторикою: риторика для ділових людей, сучасна ділова комунікація, ділове та комерційне красномовство, ділове спілкування тощо.

5. До актуальних проблем розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування можна віднести відсутність кваліфікованих викладачів, віднесення цього предмета не до базового циклу підготовки фахівців, а до варіативного, насичення змісту програм матеріалами інших навчальних дисциплін (мови, психології, філософії тощо).

Доведено, що теоретичні ідеї та досвід розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування, що були апробовані в навчальному процесі українських освітніх закладів досліджуваного періоду, можуть слугувати орієнтиром у розбудові системи професійної освіти на сучасному етапі. Ефективність цього процесу сьогодні залежить від низки чинників, серед яких: усвідомлення вищим навчальним закладом важливості риторичної підготовки майбутніх фахівців; забезпечення комплексного підходу до планування й реалізації такої підготовки протягом усього періоду навчання; формування мотивації майбутніх фахівців різних галузей до опанування риторичним потенціалом для ефективного виконання професійних обов'язків, пов'язаних із комунікацією;

оновлення змісту й форм навчання риторики як предмета професійного спрямування з урахуванням кращих надбань не лише зарубіжних, а й вітчизняної риторичної школи; оволодіння майбутніми фахівцями новітніми формами, методами, засобами публічної комунікації, формування в них відповідних риторичних умінь і навичок.

6. Із метою узагальнення досвіду вивчення риторики як предмета професійного спрямування було розроблено відповідну модель, що дозволяє здійснити цілісний аналіз цього процесу. Моделлю передбачено формулювання загальної мети вивчення курсу риторики як фахового предмета, що полягає в сформованості риторичної компетенції професійного спрямування; виокремлення педагогічних принципів процесу формування риторичної компетенції, а саме: активізація мовленнєвої діяльності; діалогізація навчального процесу; інтелектуально-риторична взаємодія викладачів і студентів; визначено вихідні положення щодо забезпечення таких складників загальної мети: когнітивний (засвоєння майбутніми фахівцями необхідних лінгвістичних, педагогічних, психологічних, риторичних знань про професійне спілкування); розвивальний (розвиток потенційних здібностей до публічного мовлення, творчого використання мовних засобів, мислення); виховний (засвоєння морально-етичних норм і цінностей українського народу, підвищення загального рівня особистісної культури, полікультурне виховання); діяльнісно-комунікативний (надання майбутнім фахівцям можливості засвоювати й реалізовувати набуті знання, уміння й навички безпосередньо в ситуаціях максимально наближених до професійної діяльності). Змістовий компонент навчання передбачає загально теоретичні відомості з риторики та відомості професійного спрямування. Процесуальний компонент – реалізацію цілої низки форм навчання (практикум, дискусія, диспут, ділова гра, брейн-ринг, прес-конференція), методів (тренувальні та ситуативні вправи, рольові ігри, бесіда, виступ, промова), прийомів (спостереження за мовленнєвою поведінкою, самоконтроль, самокорекція, редагування, створення текстів, конструювання запитань, аналітичне читання, виразне проголошення, аналіз ключових слів, що висловлюють основну думку текстів, добір заголовків до текстів).

Дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективним вважаємо більш детальне вивчення регіональних особливостей розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування, критеріїв відбору учнів до класів риторики братських шкіл та православних колегіумів, практики навчання риторики в системі післядипломної освіти. Доцільним, на нашу думку, є вивчення сучасного європейського досвіду навчання галузевих риторик, вимоги до фахівця в контексті риторичної компетенції.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях автора:

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації

1. Ткаченко Л. П. Риторика в системі професійного навчання: історія становлення навчальної дисципліни / Л. П. Ткаченко. – Монографія. – Х. : Видавець Рожко С. Г. – 2016. – 428 с.

Статті в провідних фахових виданнях

2. Ткаченко Л. П. Розвиток зарубіжних риторичних шкіл: історичний аспект / Л. П. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і

загальноосвітній школах: зб. наук. праць – Запоріжжя: КПУ, 2009. – Вип. 3 (56). – С. 379 – 384.

3. Ткаченко Л. П. Риторика в системі наукових знань / Л. П. Ткаченко // Педагогіка та психологія: зб. наук. праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Х. : Курсор, 2009. – Вип. 35. – С. 26 – 34.

4. Ткаченко Л. П. Риторика як предмет наукових досліджень / Л. П. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць – Запоріжжя: КПУ, 2009. – Вип. 5 (58). – С. 363 – 370.

5. Ткаченко Л. П. Витоки становлення риторики як навчальної дисципліни / Л. П. Ткаченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №13: Проблеми трудової та професійної підготовки. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 8. – С. 193 – 202.

6. Ткаченко Л. П. Місце риторики у християнській освіті / Л. П. Ткаченко // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Х. : Вид. група «Основа», 2010. – Вип. 32. – С. 118 – 126.

7. Ткаченко Л. П. Підготовка українських педагогічних кадрів у класах риторики (XVII ст.) / Л. П. Ткаченко // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Х. : Вид. група «Основа», 2010. – Вип. 34. – С. 123 – 132.

8. Ткаченко Л. П. Становлення риторики як навчальної дисципліни в системі професійної освіти / Л. П. Ткаченко // Педагогіка та психологія: зб. наук. праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Х. : Курсор, 2010. – Вип. 36. – С. 86 – 93.

9. Ткаченко Л. П. Особливості риторичної підготовки учнів ставропігійної школи (XVIII ст.) / Л. П. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць – Запоріжжя: КПУ, 2010. – Вип. 6 (59). – С. 384 – 390.

10. Ткаченко Л. П. Риторика в братських школах України (XVI – XVII ст.) / Л. П. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць – Запоріжжя: КПУ, 2010. – Вип. 7 (60). – С. 330 – 336.

11. Ткаченко Л. П. Риторика як навчальна дисципліна в українських колегіумах (XVII – XVIII ст.) / Л. П. Ткаченко // Педагогіка та психологія: зб. наук. праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Х. : Курсор, 2010. – Вип. 37. – С. 86 – 95.

12. Ткаченко Л. П. Риторика як компонент освіти в Давньому Римі / Л. П. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць – Запоріжжя: КПУ, 2010. – Вип. 9 (62). – С. 22 – 27.

13. Ткаченко Л. П. Риторичний потенціал літературних пам'яток Київської Русі / Л. П. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць – Запоріжжя: КПУ, 2010. – Вип. 12 (65). – С. 104 – 110.

14. Ткаченко Л. П. Етапи становлення риторики в Україні / Л. П. Ткаченко // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. праць – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2011. – Вип. 27. – С. 152 – 161.

15. Ткаченко Л. П. Риторика як чинник формування національної свідомості української молоді (XVII – XVIII ст.) / Л. П. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць – Запоріжжя: КПУ, 2011. – Вип. 17 (70). – С. 74 – 80.

16. Ткаченко Л. П. Методичне забезпечення викладання курсу риторики в навчальних закладах України (XVII – XVIII ст.) / Л. П. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць – Запоріжжя: КПУ, 2012. – Вип. 25 (78). – С. 60 – 66.

17. Ткаченко Л. П. Духовне красномовство: історичний аспект / Л. П. Ткаченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць – Запоріжжя: КПУ, 2012. – Вип. 26 (79). – С. 68 – 74.

18. Ткаченко Л. П. Риторический потенциал учителя начальных классов как показатель профессионализма / Л. П. Ткаченко // Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы: сб. науч. статей – Минск: БГПУ, 2013. – С. 222 – 223.

19. Ткаченко Л. П. Начальное образование в Украине: проблемы и перспективы / Л. П. Ткаченко // Проблемы и перспективы дошкольного и начального образования: современный научный поиск: сб. науч. статей – Курск: Курск. гос. ун-т, 2013. – С. 57 – 59.

20. Ткаченко Л. П. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до діалогічної взаємодії в навчально-виховному процесі / Л. П. Ткаченко // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Х. : «Смуґаста типографія», 2016. – Вип. 52. – С. 210 – 219.

21. Ткаченко Л. П. Вивчення риторики в контексті фахової підготовки / Л. П. Ткаченко // Cutting-edge science. Sheffield : Science and education LTD, 2016. – P. 26 – 29.

22. Ткаченко Л. П. Реалізація інноваційних педагогічних технологій у процесі вивчення курсу риторики / Л. П. Ткаченко // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць – Х. : Видавець Рожко С. Г., 2016. – Вип. 53. – С. 92 – 103.

23. Ткаченко Л. П. Риторичний аспект підготовки майбутніх соціальних педагогів / Л. П. Ткаченко // Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences. – Kielce: Holy Cross University., 2016. - P. 129 – 131.

24. Ткаченко Л. П. Формування риторичної культури викладача ВНЗ / Л. П. Ткаченко // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць – Х.: Видавець Рожко С. Г., 2016. – Вип. 54. – С. 196 – 203.

25. Ткаченко Л. П. Авторські підручники як основа викладання риторики в XVII – XVIII ст. / Л. П. Ткаченко // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць – Х. : Видавець Рожко С. Г., 2017. – Вип. 56. – С. 196 – 203.

26. Ткаченко Л. П. Етапи розвитку риторики як навчальної дисципліни в Україні / Л. П. Ткаченко // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Х.: Видавець Рожко С. Г., 2017. – Вип. 57. – С. 259 – 270.

Опубліковані праці апробаційного характеру

27. Ткаченко Л. П. Риторика в сучасному освітньому просторі / Л. П. Ткаченко // Матеріали наук.-практ. конф. [«Сучасна освіта в умовах

реформування: проблеми, теорія, практика»], (Харків, 22 листопада. 2012 р.). – Х. : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2012. – С. 117 – 118.

28. Ткаченко Л. П. Риторизація як актуальне питання сучасної освіти / Л. П. Ткаченко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [«Актуальні питання освіти і науки: зб. наук. статей»], (Харків, 23-24 жовтня 2013р.). / Академія внутрішніх військ МВС України. – Х. : ХОГОКЗ, 2013. – С. 319 – 321.

29. Ткаченко Л. П. Риторика у зв'язках з етнічною мовотворчістю / Л. П. Ткаченко // Матеріали наук.-практ. конф. [«Сучасна вища і середня освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика»], (Харків, 22 листопада. 2013р.). – Х. : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2013. – С. 127 – 128.

30. Ткаченко Л. П. Риторика у філософських вимірах / Л. П. Ткаченко // Матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. [«Освіта і доля нації». Освіта, світоглядна культура, життєтворчість»], (Харків, 11-12 жовтня 2013р.). – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. – С. 204 – 206.

31. Ткаченко Л. П. Вимоги до особистості вчителя в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського / Л. П. Ткаченко // Матеріали наук.-практ. конф. [«Персоналії в історико-педагогічному дискурсі»], (Харків, 20 березня 2014 р.). – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 25 – 26.

32. Ткаченко Л. П. Сучасна риторика в контексті європейських цінностей / Л. П. Ткаченко // Матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. [«Освіта і доля нації». І. Кант та Г. Сковорода: уявний діалог у сучасних соціокультурних контекстах»], (Харків, 26-27 вересня 2014р.). – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 251 – 254.

33. Ткаченко Л. П. Риторика в системі університетської освіти / Л. П. Ткаченко // Матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. конф. [«Освіта і доля нації». Європейські цінності в освітньому просторі України»], (Харків, 25 – 26 вересня 2015р.). – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. – С. 155 – 156.

34. Ткаченко Л. П. Підготовка публічних управлінців до конструктивного соціального діалогу / Л. П. Ткаченко // Матеріали щорічної наук.-практ. конф. за міжнародною участю [«Розвиток професійних компетентностей державних службовців: комунікативний аспект»] (Київ, 3 – 4 листопада, 2016р.).– К. : НАДУ, 2016. – С. 416 – 417.

35. Ткаченко Л. П. Риторичні технології в системі підготовки фахівців / Л. П. Ткаченко // Матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. [«Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка»], (Суми, 8 грудня 2016р.). – Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. – С. 217 – 220.

Опубліковані праці, які додатково висвітлюють результати дослідження

36. Ткаченко Л. П. Урок риторики у початковій школі / Л. П. Ткаченко // Теорія і методика навчання: проблеми та пошуки: зб. наук. праць. – Х: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2012. – Вип. 5. – С. 142 – 149.

37. Ткаченко Л. П. Роль риторики у підготовці вчителя: історичний аспект / Л. П. Ткаченко // Теорія і методика навчання: проблеми та пошуки: зб. наук. праць. – Х: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2013. – Вип. 6. – С. 59 – 64.

38. Ткаченко Л. П. Творчість Т.Г. Шевченка в контексті української етнопедagogіки / Л.П. Ткаченко // Теорія і методика навчання: проблеми та пошуки: зб. наук. праць. – Х: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. – Вип. 7. – С. 128 – 133.

39. Ткаченко Л. П. Риторика як навчальна дисципліна: становлення та розвиток / Л.П. Ткаченко // Теорія і методика навчання: проблеми та пошуки: зб. наук. праць. – Х: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. – Вип. 8. – С. 113 – 122.

40. Ткаченко Л. П. Риторика як чинник формування національної свідомості української молоді (XVII-XVIII ст.) / Л. П. Ткаченко // Теорія і методика навчання: проблеми та пошуки: зб. наук. праць. – Х: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. – Вип. 9. – С. 116 – 124.

41. Ткаченко Л. П. Риторика як навчальна дисципліна в системі середньовічної освіти / Л. П. Ткаченко // Теорія і методика навчання: проблеми та пошуки: зб. наук. праць. – Х: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. – Вип. 10. – С. 126 – 132.

42. Ткаченко Л. П. Сучасні зміни в лексичному складі української мови / Л. П. Ткаченко // Теорія і методика навчання: проблеми та пошуки: зб. наук. праць. – Х: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2016. – Вип. 11. – С. 77 – 82.

43. Ткаченко Л. П. Модель риторичної культури викладача / Л. П. Ткаченко // Теорія і методика навчання: проблеми та пошуки: зб. наук. праць. – Х: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2016. – Вип. 12. – С. 94 – 99.

АНОТАЦІЇ

Ткаченко Л. П. Розвиток риторики як навчального предмета професійного спрямування у системі підготовки майбутніх фахівців – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України – Харків, 2017.

У дисертації вперше подано цілісний ретроспективний аналіз теорії і практики розвитку риторики як навчального предмета професійного спрямування в системі підготовки майбутніх фахівців з урахуванням суспільно-політичних, ідеологічних та педагогічних детермінант. На основі вивчення історико-педагогічних джерел обґрунтовано етапи розвитку риторики як навчальної дисципліни з XVI по XX століття. З'ясовано провідні тенденції навчання риторики, основні форми роботи, методичне забезпечення курсів, зокрема проаналізовано підручники з риторики різних років. Узагальнено досвід української риторичної школи щодо методів навчання риторики та основних жанрів публічного мовлення. Розкрито позиції провідних риторів, педагогів, критиків, громадських діячів щодо доцільності вивчення риторики на різних рівнях освіти.

Визначено чинники започаткування галузевих риторик (академічна, судова, військова, комерційна, політична), їх зміст та функції. Доведено, що галузеві риторики можна розглядати як компоненти професійної підготовки майбутніх фахівців. Розроблено модель цілісного процесу вивчення професійно спрямованого

курсу риторики. Установлено, що загальною метою вивчення риторики як предмета професійного спрямування є сформованість риторичної компетенції майбутнього фахівця, а базовими складниками вивчення риторики визначено когнітивний, розвивальний, виховний, діяльнісно-комунікативний. Схарактеризовано змістовий і процесуальний компоненти навчання риторики, визначено науково-методичні комплекси цього навчального предмета професійного спрямування, очікувані результати навчання. Накреслено перспективи використання педагогічно цінного досвіду розвитку риторики як навчальної дисципліни професійного спрямування в системі підготовки майбутніх фахівців різних галузей.

Ключові слова: риторика, красномовство, публічне мовлення, галузева риторика, система, навчальний предмет, професійне спрямування, фахівець.

Ткаченко Л. П. Развитие риторики как учебного предмета профессиональной направленности в системе подготовки будущих специалистов. - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.04 – теория и методика профессионального образования. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Министерство образования и науки Украины – Харьков, 2017.

В диссертации впервые представлен целостный ретроспективный анализ теории и практики развития риторики как учебного предмета профессиональной направленности в системе подготовки будущих специалистов с учетом общественно-политических, идеологических и педагогических детерминант. На основе изучения историко-педагогических источников обосновано этапы развития риторики как учебной дисциплины с XVI по XX век. Определены ведущие тенденции обучения риторике, основные формы работы, методическое обеспечение курсов, в частности проанализированы учебники по риторике разных лет. Обобщен опыт украинской риторической школы относительно методов обучения риторике и основным жанрам публичной речи. Раскрыты позиции ведущих ораторов, педагогов, критиков, общественных деятелей о целесообразности изучения риторики на разных уровнях образования.

Определены факторы появления отраслевых риторик (академическая, судебная, военная, коммерческая, политическая), их содержание и функции. Доказано, что отраслевые риторик можно рассматривать как компоненты профессиональной подготовки будущих специалистов. Разработана модель целостного процесса изучения профессионально направленного курса риторики. Установлено, что общей целью изучения риторики как предмета профессиональной направленности является сформированность риторической компетенции будущего специалиста, а базовыми составляющими изучения риторики определены когнитивный, развивающий, воспитательный, деятельностно-коммуникативный компоненты. Охарактеризованы содержательный и процессуальный компоненты обучения риторике, определены научно-методические комплексы этого учебного предмета профессиональной направленности, ожидаемые результаты обучения. Намечены перспективы использования педагогически ценного опыта развития

риторики как учебной дисциплины профессиональной направленности в системе подготовки будущих специалистов различных отраслей.

Ключевые слова: риторика, красноречие, публичная речь, отраслевая риторика, система, учебный предмет, профессиональное направление, специалист.

Tkachenko L.P. Development of rhetoric as an educational subject of professional orientation in the system of preparation of future specialists - On the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.04 - Theory and Methodology of Professional Education. - Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. Ministry of Education and Science – Kharkiv, 2017.

In the dissertation it has been found that the necessity of introducing special rhetorical preparation was also recognized by the philosophers of antiquity (Aristotle, Quintilian, Plato, Socrates, Cicero, and others). It was done on the basis of a retrospective logical-system analysis of the idea of development of rhetoric as a science and a discipline in foreign and national educational systems. The idea of development of rhetoric as a science and a discipline acquired a systemic character during the establishment of trivium and quadrivium, the development of medieval universities, and was reflected in pedagogical works of J. Herbert, A. Disterveg, T. Campanella, J. Comenius, John Locke, T. Moore, J. Pestalozzi, J-J Russo and others, it received in-depth study in various systems of European education. It was revealed that rhetoric, as a discipline, was realized in the conditions of formation and development of the national system of education and upbringing. It was reflected in the traditions of the Ukrainian rhetorical school, in ancient monuments of writing, in numerous rhetorical treatises, as well as in the works of representatives of the progressive pedagogical community (B. Grinchenko, M. Hrushevsky, M. Drahomanov, K. Zelenetsky, M. Maksimovich, O. Potebnya, F. Prokopovich, G. Skovoroda, M. Sumtsov, S. Rusova, K. Ushinsky and others), who asserted the idea development of the national language, schools, perfect possession of the native word, preservation of the traditions of linguistic and rhetorical creativity.

The historical-cultural and socio-pedagogical background of the formation of rhetoric as a subject in educational institutions of Ukraine of different types (fraternity schools, Orthodox colleges, Kyiv Mohyla Academy, universities) is determined. The period of active consolidation of rhetoric as a discipline is associated with the progressive development of the printing industry, the influence of European law, the development of science and art in general. Factors of the development of rhetoric as a subject of study were: the growth and formation of theological secular education, the activation of the educational work of Orthodox clergy, the multidimensional character of activity, which required rhetorical knowledge (pedagogical, legal, management), the expansion of international relations that required new knowledge, the necessity to create a stratum of educated Ukrainian elite.

Considering socio-political and ideological factors of the development of society, which predetermined the peculiarities of the development of the system of education in general and rhetoric as a subject of study specifics of policy changes in the field of education, which determined the main parameters of choice of content, forms and methods

of rhetorical training in different educational institutions, the views of prominent rhetoricians, teachers, critics, scholars, public figures on rhetorical issues, it was scientifically substantiated six stages of the development of a particular problem: the first stage (1572 - 1658) - the stage of the formation of a new rhetorical tradition in education; the second stage (1659 - 1803) - the stage of development of rhetoric as a subject; the third stage (1804 - 1887) - the stage of active development of rhetorical issues and the development of rhetoric in the university education; the fourth stage (1888 - 1918) - a stage of criticism and decline of rhetoric as a discipline; the fifth stage (1919 - 1980) - the stage of renewal of rhetoric as a discipline; the sixth stage (1981 - 1991) - the stage of actualization of rhetorical training in vocational education.

It has been determined that professionally oriented (branch) rhetoric was arisen a long ago: religious, academic, judicial eloquence has a significant history. Today, some elements of rhetoric are revealed in the Ukrainian language course in the secondary school program. Rhetoric as an educational subject of professional orientation is studied in higher educational institutions and focused on professional issues. The purpose of rhetoric as an educational subject of a professional direction is providing the most comfortable and effective indicators of the implementation of the linguistic personality in the professional field.

In order to generalize the experience of studying rhetoric as an object of professional orientation, an appropriate model was developed that allows to analyze this process. The model provides the general purpose of studying the course of rhetoric as a professional subject, which consists of the formation of the rhetorical competence of the professional direction; the separation of pedagogical principles of the formation process of rhetorical competence, namely: activation of speech activity; dialogue process in the education; intellectual-rhetorical interaction of teachers and students; the initial provisions for the providing of such components of the general purpose were defined: cognitive; developing; educational; activity-communicative. The constituent component of the study involves general theoretical knowledge of rhetoric and information of professional orientation. The process component is the implementation of a whole range of forms of learning (practice, discussion, dispute, business game, brain-ring, press conference), methods (training and situational exercises, role plays, conversation, speech), techniques (observing speech behavior, self-control, self-correcting, editing, writing texts, constructing questions, analytical reading, expressive pronunciation, analysis of key words expressing the main idea of the texts, choosing titles for texts).

It has been proved that theoretical ideas and experience of the development of rhetoric as a subject of professional orientation, which were tested in the educational process of Ukrainian universities (XVI - XX centuries), can serve as a direction point for the development of the professional education system at the present stage.

Keywords: rhetoric, eloquence, public speech, sectoral rhetoric, system, academic subject, professional direction, specialist.